

GİRİŞ

TOKAT ADI

Tokat eski çağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu güne kadar Tokat şehir adının kökenini tespit hususunda ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Bazı eserlerde bu konuya dolaylı yoldan temas edilmiştir. Tokat'ın Togayıt Türkleri tarafından kurulduğu ve oymak adının zamanla şehre ad olduğu veya To-kat “surlu şehir” yahut Tok-at “besili at” anlamına geldiği gibi benzetmelere dayanan fikirler ileri sürülmüştür. Tahazzimuna'nın yani klasik çağlardaki Dazimon şehrinin, bugünkü Tokat şehri olduğu iddiaları da bulunmaktadır.¹ Fakat son yapılan araştırmalarda aslında bu bölgenin Turhal'ın 10 km kuzeydoğusunda bulunan modern Dazmana olduğu ortaya konmuştur. Maşat-Höyük'ten çıkarılan çivi yazılı Hitit tabletlerinde kayıtlı Tahazzimuna'nın, Dazimon olduğu kabul edilmektedir. Bu tabletlerdeki coğrafi adların Çorum ve Yozgat yönünde Turhal-Zile dolaylarında olduğu görülmektedir. Bu durumda ise Dazimon'un Tokat olmayıp Dazmana olduğu görüşü kuvvetli bir ihtimaldir.² Tokat adının kaynağı ile ilgili genel kanı, Bizans şehri Dokeia olduğu iddiasıdır. Bu iddialardan birkaçı, Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman'ın başkent olarak Dokia'yı zikretmesi, III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Kayseriye 4 gün uzaklıkta olan Dokia bölgesine gittiğini zikreden müellifler ve Tarih'i Ali Danişment'in iki nüshasında Tohiya, Toqia, Tokia ve Dokia şekillerinde yazılan şehir adı, bu bölgenin Tokat şehri olduğunu göstermektedir.³ Diğer yandan Türkçedeki tokat kelimesinin ” sille, şamar” manasından başka bir de yalnız Anadolu Türkçesi halk dilinde görülen “hayvan sürülerini geceletmek amacıyla kullanılan etrafı tepelerle çevrili yer” ve bundan çıkan “etrafı çitle çevrili üstü açık ağıl”manaları vardır. Sonuç olarak, Dokeia'nın “çanak memleket” Tokat'ın da “etrafı tepelerle çevrili çukur yer” olması dolayısıyla Tokat kelimesinin bu kökten geldiğini güçlendirmektedir.

¹ Sedat Alp, **Maşat Höyükte Keşfedilen Çivi Yazılı Tabletler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 187

² Sargon Erdem, “Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1986, s. 12

³ Paul Wittek (çev. Mihin Eren), “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 193-240

I. BÖLÜM

TOKAT TARİHİ

1. OSMANLI YÖNETİMİNE KADAR TOKAT

1.1. Hitit Ve Pers Dönemi

Tokat ve yöresinde Hitit-Frig çağlarına ait bilgilerimiz çok yeni ve tamamlanmış değildir. Maşat Höyük'te yapılan bilimsel çalışmalarda bu bölgenin Hitit ve Frig uygarlığına ait kalıntıları bulunmuştur.⁴ M.Ö. 2000-1750 yılları arasında Hititlerin Anadolu'ya geldiği tahmin edilmektedir. M.Ö. 1750-1500 yılları arasında Anadolu'nun tamamı ile birlikte Tokat bölgesi de istila edilmiştir.

Büyük Hitit Devletinin doğu konfederasyonuna bağlı birçok kentin, Yeşilırmak'ın kollarına bağlı Kelkit, Tozanlı ve Çekerek vadileri boyunca kurulmaya başlayan, Pers ve Pontus döneminde doruğa ulaşan derebeylik düzeni Tokat, Niksar, Zile ve Turhal'da en güçlü şeklini aldı. Fakat M.Ö. 1000'lerden itibaren Anadolu'daki Hitit yönetimi zayıflamıştır.⁵ Daha sonra İran asıllı Med Krallığı tüm Anadolu'yu M.Ö. 616 yıllarında istila etmiştir. Tokat ve çevresine 36 yıl süreyle egemen olmuştur. Kısa süreli egemenlikten sonra daha güçlü ve otoriter bir Krallık olan Persler tüm Anadolu'ya sahip olmuştur. Daha sonra Tokat, Zile (Zela), Amasya (Amesia), Samsun, Sinop ve Trabzon bölgeleri Pers Soylularının kişisel denetimine girmiş ve İskender'in Anadolu seferine kadar bu bölge soylular tarafından idare edilmiştir.⁶

⁴ Sedat Alp, **Maşat Höyükte Keşfedilen Çivi Yazılı Tabletler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 195

⁵ Fikri Karaman, **Sivas-Tokat ve Tozanlı Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 24

⁶ Ersal Yavi, **Tokat**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1986, s. 16, 17

1.2. Roma ve Bizans Dönemi

M.Ö. 750’de kurulan Roma İmparatorluğu, M.Ö. 200’lerde İskender İmparatorluğunun parçalanmasıyla Anadolu’ya hâkim olmuştur. Tokat ve birçok Anadolu şehri Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyetine girmiştir. Tokat civarındaki Komana, Zile (Zela), Niksar (Neocaesarea), Sulusaray (Sebastapolis) birer Roma kale ve kentleriydi. M.S. I. Yüzyılda kurulan Pontus Eyaletinin onbir merkezinden dördüdür. Bu bölgelere yapılan savunma hatları doğudan gelen tehlikeleri önlemeye yöneliktir. Roma İmparatoru J. Sezar ve Bosforos Kralı arasında Zile’de bir savaş yapılmıştır. J. Sezar bu olayı “Geldim, Gördüm, Yendim” diyerek Roma’ya duyurmuştur.⁷ Roma İmparatorluğu döneminde birçok mimari eser günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Roma İmparatorluğu Kavimler Göçünün büyük etkileriyle birlikte doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Anadolu’yu da içine alan Doğu Roma’ya Bizans denilmeye başlanmıştır. Tokat, Bizans-İran mücadeleleri sırasında istilalara ve Heraklius zamanından itibaren de İslam akınlarına maruz kalmıştır.⁸ Abbasiler Döneminde de bu akınlar hızlı bir şekilde devam etmiştir. Selçukluların Anadolu’yu fethetme başlangıçları üzerine ve Malazgirt zaferinden Tokat bölgesi tamamen Türk hâkimiyetine geçmiştir.

1.3. Danişmentliler Dönemi

Bizans’ın mukavemeti 1071-1080 arasında tamamıyla kırılmış ve Orta Anadolu’da hiçbir tesiri kalmamıştı. Melik Ahmet Danişment Gazi Sivas’tan sonra ilk fetihlerini Yeşilırmak havalisine yaparak Danişment ili adıyla bilinen bölgeleri ele geçirdi. Sivas, Tokat, Niksar, Çorum ve Kayseri bu devletin sınırları içinde bulunmaktaydı.⁹ Bu bölgelerin fethinden sonra Danişment Gazi, Samsun bölgesinden gelen 80 bin kişilik haçlı ordusuna karşı direniş göstermiştir. Tokat çevresinde yapılan bu direniş başarılı olmuştur. Böylece haçlıların Anadolu’nun içlerine kadar

⁷ Ersal Yavi, **Tokat**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1986, s. 23

⁸ 712 senesinde Emevi komutanı Amir Maslama’nın diğer şehirlerle birlikte Tokat’ı da zaptettiği ve yirmi sene kadar sonrada Mu’aviye Bin Hişam’ın Kayseri ve Darende’den sonra Tokat ve Amasya üzerine yürüdüğü bilinmektedir. Emeviler Döneminde Tokat ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974, s. 402

⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Türk Tarih Kurum Yayınları, İstanbul, 1984, s. 20

girmesi önlemiştir.¹⁰

Tokat bölgesinde bulunan Niksar, Danişmentlilerin başkentliğini yapmıştır. Ayrıca Anadolu Selçukluların dağılmasından sonra kurulan Taceddin Oğulları Beyliğine’de başkentlik yapmıştır. Melik Ahmet Gazi’nin kurduğu Danişment hanedanlığı 80 yıl boyunca yönetilmiştir. Daha sonra Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan’ın Danişmentlilere son vermesiyle Tokat ve çevresi Selçuklu egemenliğine girmiştir.

1.4. Anadolu Selçuklu Dönemi

1175’ten itibaren Anadolu’nun tek hâkimi Anadolu Selçuklu Devleti oldu. II. Kılıç Arslan, Danişmend Oğulları Devletini ortadan kaldırarak, Anadolu’da siyasi birliği gerçekleştirdiği halde, kendi eliyle ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırmıştır. II. Kılıç Arslan’ın Tokat Emiri olan oğlu Rüknu’d-Din Süleyman Şah (1303) Anadolu siyasi birliğini kurmaya muvaffak olmuştur.¹¹ En parlak dönemi Alaaddin Keykubat döneminde olmuştur. Tokat XIV. Asrın ortalarından itibaren doğrudan doğruya İlhanlılara tabi olmuştur ve Amasya, Canik, Çorum ve Karahisar-i Şarki, Kayseriyye, Yozgat bölgeleriyle Anadolu eyaletini teşkil etti. Tokat ve Amasya civarında Barak Baba ve Kalender Meşreb hareketleri Anadolu’da büyük huzursuzluklar yaratmıştı.¹² Bu dönemde yoğun Moğol baskısı bulunmaktaydı. Tüm Anadolu neredeyse istila edilmişti. Ve Anadolu’ya birçok Moğol boyu da gelmiştir. Tokat, Sivas, Amasya bölgelerine Moğol oymakları gelerek yerleşmiştir.¹³ Daha sonra zayıflayan Selçuklu Devleti yıkılmıştır. Anadolu’da birçok beylik kurulmuştur.

1.5. Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti Dönemi

İlhanilerin Anadolu’ya tayin ettikleri genel valilerden sonuncusu Ebu Said

¹⁰ Merdin Yılmaz Melikoğlu, “Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihinde Tokat”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 25

¹¹ Mikail Bayram, “Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler”, Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1986, s.33

¹² M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974, s. 403

¹³ Faruk Sümer, **Anadolu’da Moğollar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s. 116

Bahadır Han'ın beğlerbeği ve saltanat atabeği olan Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş'ın yanında ve onun kayınbiraderi olan ümeradan Eretna, 1335'ten itibaren 1381'e kadar devam edecek olan Eretna Devletini kurdu.¹⁴ Devletin hâkimiyet sahası Sivas, Kayseri, Tokat, Amasya, Erzincan, Doğu Karahisar, Canik, Niksar, Niğde, Develi olup devletin başkenti Sivas'tı. Daha sonra başkent Kayseri yapılmıştır. Kadı Burhaneddin sırasıyla, Eretna Devletinde kadı, vezir, atabey olmuştur. Taht kavgalarına karışmış ve devletin başına geçmiştir.¹⁵

Kadı Burhaneddin'in soyunda hükümdarlık yapmış bir kimse yoktu. Tahtı alma hakkının olmadığı ileri sürülmekteydi. Cülusuna karşı çıkan Seyidi Hüsam, Şeyh Necip ve Feridun Tokat'ta bulunmaktaydı. İç çekişmelerde Tokat üzerinde birçok seferler düzenleyen Kadı Burhaneddin sonunda bu bölgedeki huzursuzluğu önledi.¹⁶ Bu dönemde güçlenen Osmanlı Devleti doğuya doğru genişlemeye başlamıştır. Çelebi Mehmet ile yapılan savaşı kaybederek Sivas bölgesini kaybeden Kadı Burhaneddin zor dönemlere girmiştir. Kadı Burhanettin, Temmuz 1398'de Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından katledilmiştir. Daha sonra Yıldırım Beyazıt tarafından 1399 yılında yıkılmıştır.

2. OSMANLI YÖNETİMDE TOKAT

2.1. 19. Yüzyıla Kadar Tokat

Tokat ve çevresinde yaşayan insanlar, Tokat emiri Şeyh Necip, Amasya emiri Hacı Şahgeldi ve Kadı Burhaneddin Arasındaki savaşıardan bir hayli rahatsız olmuşlardı. Geniş halk kitlesi bu bölgede huzur ve asayiş sağlayacak olan Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt'ı bu bölgeye kendi istekleri ile bu bölgeye çağırılmışlardır. Kadı Burhaneddin bu bölgede dirense de Yıldırım Beyazıt'ın önünde duramamıştır.

¹⁴ Fikri Karaman, **Sivas-Tokat ve Tozanlı Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları., İstanbul, 2003, s. 27

¹⁵ Kemal Göde, **XIV. Yüzyılda Eratnahlar Hâkimiyetinde Tokat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 18

¹⁶ Sivas-Tokat bölgesi, soylu ve toprak sahibi beylerin meydana getirdiği feodal bir bünyeye sahipti. Kadı Burhaneddin bu ailelerin nüfuzunu kırmak istemiştir. Bu feodal beyler (ümera) devleti kurma ve genişletme teşebbüsüne karşı koyan ciddi bir siyasi kuvvet, rakip ve muhalif bir aristokratlar cephesi oluşturuyorlardı. İşte bu kesimin en önemli kişisi Tokat bölgesinde bulunan Seyidi Hüsamdır. Daha ayrıntılı bilgili için bkz. Yaşar Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti (1344-1398)**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 62

Böylece Tokat Osmanlı himayesine 1396 yılında girmiştir.¹⁷

Bu dönemde Timur Anadolu'ya yönelmişti. Timur'un önünden kaçan Karakoyunlu Kara Yusuf'un Tokat kalesine sığınması ve Timur'un Tokat'ı kuşatmasıyla Yıldırım Beyazıt ile Timur arasındaki ilişkileri bozmuştur. Ankara Savaşından sonra, Tokat ve Amasya bölgesi Mehmet Çelebi'ye verilmiştir. Bundan sonra Çelebi Mehmet kardeşleri ile mücadeleyi Tokat'tan sürdürmüştür.¹⁸ Mehmet Çelebi, İsfendiyarogulları, Kubatogulları, Kara Devletşah, İnaloğlu, Gözleroğlu, Köpekoğulları, Mezit bey gibi birçok isyanı bastırmış, güven ve asayişini temin etmişti. Taht kavgasını kazanarak tahta geçen Mehmet Çelebi iki sene kadar hükümdarlık yapmış ve yerine oğlu II. Murat geçmiştir. Anadolu siyasi birliği büyük ölçüde sağlanmıştır. İlk zamanlarında Tokat, Sivas ve Amasya bölgelerinden meydana gelen Rum Eyaleti, II. Murat Devrinin sonlarına doğru yeni fethedilen Çorum ve Canik bölgelerini kendi içine katmış, daha sonra Karahisar-ı Şarki bölgesini içine alacak şekilde sınırlarını genişletmişti.¹⁹ XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının genişlemesi ile Eyalet-i Rumiye geniş coğrafi hâkimiyetin merkezinde kalmıştı. XV. ve XVI. yüzyıllarda Eyalet-i Rumiye'de 43 kaza, 46 kale (42 tanesi tımarlı, 4 tanesi ulufeli), 1 beylerbeyi ve 9 sancakbeyi, 37 şehir ve kasaba, 6447 köy bulunmaktaydı. Tokat Voyvodalığına bağlı yerler ise; Zile, Turhal, Artuk-Abad, Etrakiyye-i Büzürk kazalarıydı. Bu kazalardaki toplam nahiye sayısı 14 idi.²⁰ Yavuz Sultan Selim Devrinde Tokat çevresinden dört yılda bir yirmişer akçe alındığı bilinmektedir. Fakat bunun bir vergi olmadığı belirtilmektedir. XVII. Yüzyılın ikinci yarısında bu uygulama daha çok yapılmıştır. Tokat'ın bu dönemde önemli bir sanayi şehri olduğunu düşünürsek Osmanlı Devleti, bu bölgedeki ekonomik refaha dayanarak böyle bir uygulamaya gittiğini söyleyebiliriz.

¹⁷ Fikri Karaman, **Sivas-Tokat ve Tozanlı Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59

¹⁸ Halis Asarkaya, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Tokat Matbaası, Tokat, 1941, s. 5, 6

¹⁹ Eyaletin çekirdeği sayılabilecek Tokat, Sivas ve Amasya'yı diğer bölgelerden tefrik etmek için bu yerlere "Eyalet-i Rumiye-i Suğra" denilmiştir. Fakat tapu defterlerinde Tokat, Sivas, Amasya bölgesine "Vilayet-i Rum-ı Kadim" denilmiştir. Ayrıca "Kadim" Fatih Devrine kadar yapılan fetihlerde alınan bölgelere verilen isimdir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", XIII. Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 1607, 1608

²⁰ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (1530), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları No: 36, Ankara, 1997 s. 31-36

Tokat'ta özellikle bakırcılık, dokumacılık, yazmacılık ve boyacılık gibi sanayi dalları bulunmaktaydı. Böylece 1617 senesinde Tokat bölgesi Valide Sultanlara hass-ı hümayun olmuştur. Her sene bin yük akçe ile iltizam olunmuştur.²¹

Osmanlı-İran savaşları esnasında IV. Murat, Revan Seferinde Tokat'a gelmiştir. (1635) ve burada bir gün kalmıştır. Yüzyılın sonuna doğru imparatorluğun ekonomik durumu kötüye gitmeye başlamıştı. Bu durum ise Anadolu şehirlerine vergi şeklinde yansımaktaydı. İmparatorluk merkezi, Sivas valisi Vardar Ali Paşadan otuzbin kuruş istemekteydi. Bu istek karşılık bulamayınca Vardar Ali Paşa görevden alınmıştır. Vardar Ali Paşa, Tokat'ta isyan etmiş, daha sonra öldürülmüştür.²² Tokat bölgesinde Yenil voyvodası olan Abaza Hasan Ağa da isyan etmiştir. Niksar'da yakalanarak öldürülmüştür. 17. yüzyılda Tokat bölgesinin diğer önemli olayları arasında Abaza Hasan isyanı(1651) ve Evliya Çelebinin bu bölgeye gelmesi gösterilebilir.²³ Ayrıca bu dönemde Tokat'ta hızlı bir büyümede görülmüştür. XVII. yüzyılın başlarında, bütün Anadolu ile birlikte, Celali İsyanlarından etkilenmesine rağmen büyümesini sürdürmüştür. 1640'larda 15-20 bin civarında bir nüfusa ulaşmıştır. XVIII. yüzyılda sanayileşmeyle birlikte nüfus hızla artmıştır. Bu yüzyılın ortalarında yaklaşık olarak Tokat, 50 bin kişilik nüfusa ulaşmıştır.²⁴

XVIII. yüzyılda Tokat'ta bulunan kalhaneler ön plana çıkmıştır. Keban-Ergani bölgesinden çıkarılan madenler Tokat'a getirilerek burada işlenmiştir. Tokat'ta işlenen madenler karayolu ile ya da Samsun limanından İstanbul'a gönderilmiştir. Böylece XIX. Yüzyılın sonuna kadar Tokat, Anadolu'da önemli bir sanayi merkezi haline gelmiştir.²⁵

²¹ Kazım Yaşar Koprman, "Evliya Çelebi Seyehatnamesine Göre Tokat Şehri", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 38

²² Halis Asarkaya, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Tokat Matbaası, Tokat, 1941, s. 96, 97

²³ Ersal Yavi, **Tokat**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1986, s. 67

²⁴ Mehmet Genç, "17. ve 18. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 36-38

²⁵ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 161

2.2. 19. Yüzyılda Tokat

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti ihtiyacı olan tüm madenleri Tokat kalhanelerinden temin ediyordu. Bu dönemde Tokat bölgesinde kalhane sayısı 4'e yükselmişti. Ayrıca tüm Anadolu piyasası da Tokat kalhanelerinde işletilen madenleri kullanmaktaydı. Bu durum XIX. Yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Zira 1880'lerde uluslar arası faaliyet gösteren büyük firmalar dünya pazarlarına hâkim olmuşlardır. Bu durumda Tokat kalhanesi Osmanlı Devletine yük olmaya başlamış ve bir süre sonra kapatılmak zorunda kalınmıştır.²⁶

Bu dönemde yapılan idari düzenlemelerde Tokat şehri önceden olduğu gibi Sivas valiliğine bağlı ve bu valilikçe tayin edilen mütesellim, muhassıl gibi adlar taşıyan idareciler tarafından yönetilmiştir. Tokat, Sivas'a mülhak kazalar gibi idare olunmuştur.²⁷(1877) XIX yüzyıl boyunca bu bölgeye birçok önemli devlet adamları da sürülmüştür. Hasan Paşa, Alaaddin Paşa, Osman Nuri Paşa bunlardan birkaçıdır. Bu yüzyılın sonuna doğru büyük bir Ermeni isyanı çıkmıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Tokatlı Ermenilerde isyan etmişlerdir.

²⁶ Mehmet Genç, "17. ve 18. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 55

²⁷M. Tayyip Gökbilgin, "Tokat", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974, s. 409-410

II. BÖLÜM

TOKAT'TA SOSYAL YAPI

1. DEMOGRAFİK YAPI

Osmanlı Devletinde nüfusu, askeri potansiyeli ve vergi durumunu tespit etmek için devletin kuruluşundan itibaren tahrir yaptırdığını biliyoruz. Bu tahrirler sistematik olarak 16. yüzyıl boyunca devam etmiş, ancak daha sonra terk edilmiştir. Bundan sonra Osmanlıda 1830 yılına kadar bir nüfus sayımından söz etmek oldukça zordur. II. Mahmut Döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, yeni orduyu oluşturmak için hem insan gücünü hem de vergi kapasitesini belirlemek için 1830'da Osmanlı Devletinde genel bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırıldı.²⁸ Sayım memurları, din bilginleri arasından seçilerek hükümetçe görevlendirilmişlerdir. Rumeli ve Anadolu'daki tüm eyalet, sancak ve kasaba ile köylerde sayıma başlandı. Din adamlarının seçilmesinin başlıca nedeni, halkın yapılan işin şeriata aykırı olmadığına inandırılması içindi. Bu sayımdaki amaç erkek nüfusu belirlemektir. Sayımda Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmıştır. Sayım sonuçlarını değerlendirmek üzere İstanbul'da "Ceride Nezareti" adı ile yeni bir bakanlık kurulmuştur. Edirne, İzmir ve Bursa dışındaki vilayetlerin ortalama nüfusu 20-25 bin civarında tespit edilmiştir.²⁹ Tokat'ın nüfusuna gelince 1455 tarihinde, Tokat kentinin nüfusu yaklaşık 2.000 Müslüman 1.000 Hristiyan olmak üzere toplam 3.000 haneden oluşmaktaydı. Her hanede ortalama beş kişi olduğu kabul edilirse yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığı kabul edilebilir. 15. yüzyılın sonlarındaki karışıklıklar, deprem vb sebeplerden nüfus artışı durmuştur. Fakat 16. yüzyılda yeniden hızlı bir şekilde

²⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, s. 23, 24

²⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 44, 45

arttığı bilinmektedir.³⁰ 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 13-14.000 nüfusa ulaşan Tokat'ın o denemde büyüme hızı, Türkiye'nin o dönemde sahne olduğu genel nüfus artış temposuna oldukça uygun görünen normal bir büyüme sayılabilir.

17. yüzyılda tüm Anadolu ile birlikte celali isyanlarından zarar görmüştür. Tokat'ın 1640'larda 15-20.000 arası bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. fakat sonra hızla artış devam etmiştir. Daha öncede değindiğimiz gibi şimdinin aksine o dönemlerde önemli bir kavşak olan Tokat dışarıdan göç alarak büyümüştür. Türkiye'yi İran'a bağlayan yollar içinde, Tokat-Erzurum Yolunun 18. yüzyılda, daha güvenli olması dolayısıyla ve bilhassa İzmir ile irtibat imkânı verdiği için en işlek yol haline geldi.³¹ O derecede önemli bir mübadele kavşağı seviyesine yükseldiğini kanıtlayan diğer bir olgu da Tokat'ın iç gümrük merkezi haline getirilmesi söylenebilir.³² 19. yüzyıla gelindiğinde Tokat ve çevresinde nüfus yapısının değişkenliği dikkat çekmektedir. Zira bu dönemde ağır savaş koşulları, Ermeni olayları ve güvenlik sorunu gibi nedenlerden dolayı Tokat hem göç vermekte hem de göç almaktaydı. Nüfus verileri 19. yüzyılın son çeyreğine göre şöyle verilmiştir.³³

Sancağın adı	Nüfusu	Yüzölçümü	Nüfus Yoğunluğu
Sivas	600.000	29.400 km.	20.4
Karahisar	144.000	7.700 >>	20
Tokat	222.000	9.700 >>	22.9
Amasya	254.000	11.200 >>	22.7

³⁰ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi Tokat (1771-1853)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 296

³¹ Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986 s. 36, 37

³² Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 197

³³ Bayram Kodaman, "XX. Yüzyılın Başında Sivas vilayeti", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 177

Toplam	1.222.000	58.000	21
---------------	------------------	---------------	-----------

Sivas Vilayetinin nüfus durumu birçok kaynakta farklı şekilde belirtilmiştir. İngiltere'nin Sivas Başkonsolosu Albay Charles W. Wilson, 1882 yılında Tokat sancağının erkek nüfusunu 77.034 olarak vermiştir. Bu nüfusun 7.029'unun Ermenilerden, 65.997'sinin Müslümanlardan oluştuğunu belirtmiştir. 1881-1882/1893 nüfus sayımlarına göre Tokat sancağının nüfusu 189.925'tir. Bu nüfusun 165.911'i Müslüman, 14.685'i Ermenidir. Yine Fransız Konsolosunun, 1901 tarihli raporunda takriben nüfus 222.000 belirtilmiştir. Bu dönemdeki sosyal karışıklıklar nedeniyle sürekli göç hareketlerinin olması belirli bir nüfusun saptanmasını zorlaştırmıştır.³⁴

1.1. Ermeniler

Tokat bölgesindeki Ermenilerin çoğunluğu sanat ve ticaretle meşgul olmaktadır. Birçok Ermeni, marangozluk, terzilik, ayakkabıcılık, el sanatları, kemer yapımı vb. işleri yapmaktaydılar. Ayrıca bir kısmı köylerde tarımla uğraşmaktaydı. Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ticari hayatta daha etki olmuşlardır. Tokat gelirlerini ve harcamalarını kontrol etmekte, tütün tekeli ellerinde bulundurmaktaydılar.³⁵ Hatta idari alanda bile söz sahibi olmuşlardı. Bölgede Ermeni nüfusu ile ilgili çok farklı kaynaklar mevcuttur.

Osmanlı devletinde ilk nüfus sayımı 1830 yılında yapılmışsa da, bu sayımda yalnız erkekler sayıldığından sağlıklı sonuçlara ulaşılamamıştır.³⁶ Fakat 1881 yılında Sadrazam Cevat Paşa tarafından yapılarak II. Abdülhamit'e sunulan nüfus sayımı daha kesin sonuçlar vermiştir.³⁷ Bu sayıma göre Tokat Sancağının nüfus verileri aşağıdaki gibidir.

³⁴ Tuğrul Özcan, **II. Abdülhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydena Gelen Ermeni Olayları**, Akis Yayınları, 2007, İstanbul, s. 48

³⁵ Mesrob K. Krikorian, **Armenians In The Service Of The Otoman Empire 1860-1908**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977, London, s. 56, 57

³⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943

³⁷ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005, s. 62-71

	Müslim		Ermeni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Tokat Sancağı	87.182	78.729	7.828	6.857
Merkez Kaza	34.526	30.818	4.921	4.277
Erbaa Kaza	18.346	17.329	851	790
Niksar Kaza	8.863	7.571	1.002	826
Zile Kaza	25.447	23.011	1.054	964

Özellikle Ermeni Patrikhanesinin verdiği rakamlar çok abartılıdır. Kırkor Zohrab'ın patrikhane istatistiklerine dayanarak verdiği listeye göre 1912 yılında Sivas'ta 192.000 Türk, 165.000 Ermeni vardır. Yani neredeyse Sivas Vilayetinde Ermeniler Türk nüfusu kadardır. Kırkor'un diğer verilerinde, Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır'da Ermeni nüfus, Türk nüfusunu geçmiştir.³⁸ Ermenilerin Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde yoğun olarak yaşadıkları bilinmektedir. Bayburt sancağı, Diyarbakır Beylerbeyliğinin bazı kısımları, Van yöresi, Kayseri, Kozan ve Saimbeyli, Feke gibi Çukurova kasabaları, Maraş'a bağlı Zeytun bölgeleri yoğun olarak Ermenilerin bulunduğu bölgelerdir.

Fakat Müslüman nüfus içinde Ermenilerin azınlıkta oldukları açıktır. Yukarıdaki tabloda verilen Müslim tebaanın hemen hemen tamamın Türklerden oluştuğu söylenebilir. Yaklaşık olarak Tokat merkez kaza da; 60 bin, Erbaa kazasında 35 bin, Niksar kazasında, 15 bin, Zile kazasında 45 bin Türk mevcuttur.³⁹

³⁸ Yavuz Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 215

³⁹ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005, s. 62-71

1.3. Diğer Etnik Unsurlar

1877/78 Osmanlı-Rus savaşının, Kafkaslarda yaratmış olduğu kargaşa, bu bölgede bulunan Kabartay, Çeçen ve Gürcülerin Tokat bölgesine iskân etmesine neden olmuştur.⁴⁰ Aralıklı tarihlerle cumhuriyet kurulana dek bölgeye göçler devam etmiştir. Osmanlıca belgelerde kesin bir nüfus verisi bulunmamaktadır. 1907 yılında Tokat'ta etnik nüfus şöyledir⁴¹;

		Tokat kaza	Zile	Erbaa	Niksar	Toplam
Kıpti	K	177	126	78	15	446
	E	204	122	87	14	627
Yahudi	K	149	—	—	—	149
	E	150	—	—	—	150
Ermeni	K	5922	1351	1322	1528	10123
	E	6608	1332	1645	1585	11170
Rum	K	1226	34	3327	1954	6531
	E	1473	39	3992	2113	7617
İslam	K	42893	34524	23922	17797	114136
	E	47362	36252	25321	13626	125561

⁴⁰ A. MKT. UM. 444/80

A. MKT. UM. 439/1

A. MKT. UM. 439/1

DH. MKT. 1717/110

⁴¹ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Barış Matbası, Tokat, 1973, s. 51

Toplam	K	50741	36084	28827	16294	131946
	E	56152	37785	31234	17138	142309

2. 1856 KIRIM SAVAŞI SONRASI TOKAT'A İSKÂN

Kırım Savaşının yıkıcı etkileri birçok Kafkasya kökenli milletleri Osmanlı topraklarına doğru harekete geçirmişti. Kafkasyada bulunan Rus otoritesi bölgedeki Müslümanları göçe zorlamaktaydı. Ruslar, Göç etmek istemeyenleri ise kendi toprakları içindeki Kerson, Pottova, Orlov gibi bölgelere sürmekteydi. Göç hareketlerinde Osmanlı Devletinin tutumu imkân dâhilinde Müslüman halkı memleketlerinde bulunmaya yönlendirmektir. Ancak pasaportu girişler, katliamlar ya da acil tehdit durumlarda sınırlar açılmaktaydı. Bu göçlerde Müslümanlar ya da Türkler yoktu. Çerkazler, Yahudiler, Kazaklar, Bulgarlar ve Ermenilerde vardı.⁴²

Farklı coğrafi bölgelerden gelen göçmenlerin yerleştirilmesi esnasında gelenekleri anahtar rol oynamıştır. Birçok göçmen memleketlerine benzer bölgelere yerleştirilmişlerdir. Özellikle Çerkezler dağlık ve ormanlık bölgelere yerleştirilmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti Kafkasyadan gelen göçmenleri balkanlara yerleştirmektedir. Anadolu'nun iç kesimlerine yerleştirmeyi uygun görmemektedir. Fakat daha sonra göç hareketlerinin yoğunluğu nedeniyle bu politika yön değiştirmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti iç kesimlere kabul ettiği göçmenleri şehir merkezlerine yerleştirmiyordu. Göçler yalnız Kafkasyadan değil ayrıca Arap kabilelerinin baskılarıyla güney doğu yönünden de olmaktadır. Konya, Sivas, Karesi ve Ankara sancaklarına yerleşime Osmanlı Devleti izin vermişti.

⁴² Bu dönemde üç önemli göç dalgası olmuştur. 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yıllarında yapılan bu göç dalgalarından sonra kişisel olarak ya da küçük gruplar şeklinde göçler devamlılık göstermiştir. Kırım Savaşı ile 1860 yılı arası 141.667 kişi, 1860 ile 1864 yılları arasında ise 227.361 kişi göç etmek için Osmanlı Devletine sığınmıştır. Toplamda 369.029 kişi göç etmiştir. Hükümet otoritelerinin kayıtları göz önünde tutulursa XX. Yüzyılda Kafkaslardan Osmanlı topraklarına 1.2-1.4 milyon kişi göç etmiştir. Daha fazla bilgi bkz. Abdullah Saydam, "The Migrations From Caucasus And Crimea And The Otoman Settlement Policy (1856-1876)", Otoman Civilisation, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, c. 2, s. 584-592

Genelde ıssız ve kullanılmayan toprakları göçmenlere tahsis etmekteydi.⁴³ 1860 yılında tüm bu göç meseleleri ile ilgili bir de komisyon kurulmuştu.⁴⁴ Anadolu'nun birçok bölgesi gibi Tokat'ta bu göçlerden nasibini almıştır. Temel nedeninin güvenlik olduğu bu göçlerde birçok göçmen Tokat, Sivas ve Amasya'ya göç etmişlerdir. 1876 harbinden sonra gelen göçmenler çeşitli yerlere, özellikle ormanlık bölgelere yerleştirilmişlerdir. 1301/1884 yılında Tokat Sancağına yerleştirilen göçmen sayısı şöyle gösterilmiştir.⁴⁵

<u>Ev</u>	<u>Nüfus</u>	
Tokat İlçesi	2237	11858
Erbaa İlçesi	450	2026
Zile İlçesi	1180	6868
Niksar İlçesi	65	200

2.1. Çeçen Ve Kabartayların İskânı

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Trabzon'dan Samsun'a gelen Çeçen ve Kabartay muhacirlerinin bir kısmı Sivas'a gönderilmiş, diğer bir kısmı ise Çankırı, Tokat ve Çorum bölgelerine yerleştirilmiştir. 1277/1860 tarihli bir belgede; Mukaddemce Trabzon'a gelmiş olan yediyüzellidokuz nüfus çeçen ve Kabartay muhacirlerinin Sivas'a i'zam kılınmak üzere Samsun'a gönderilmiş olduğu Trabzon valisi devletlü Cemal Paşa hazretleri canibinden pişgâh-ı meâli iktinâh-ı hidiv-i efhamilerine arz ve inhâ olunmuş ise de Sivasca bu senelik daha muhacir iskanına mahal kalmadığı anlaşıldığından Cânîk sancağında mehmâ-emkan yerleşdirilmeleri

⁴³ Yusuf Halaçoğlu, "Colonisation And Inhabitation", Otoman Civilisation, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, c. 2, s. 577-583

⁴⁴ Göçmen sorunu ile ilgilenmek için 5 Ocak 1860 yılında Trabzon valisi Hafız Paşa başkanlığında bir Göçmen Komisyonu "Commission of immigrants" kurulmuştur. Başlangıçta Ticaret bakanlığına bağlı olan komisyon Temmuz 1861'den sonra bağımsız bir kurul olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Göçmenlerin yerleşiminde çekilen zorluklar ve benzeri nedenlerden dolayı 1875 yılında komisyonun üyeleri başka idari görevlere atanarak komisyonun görevini Milli Savunma Bakanlığı yapmaya başlamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yılmaz, "Policy Of Immigrant Settlement Of The Otoman State In The 19th Century", Ottoman Civilisation, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, c. 2, s. 594-607

⁴⁵ Halis Turgut Cingillioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Barış Matbaası, Tokat, 1973, s. 43

hususuna amir 18 cemayizeleveli 1377 tarihiyle muvaşşah meâl-i efzâ-yı sünüh ve südür buyrulan bir kıt'a fermânnâme-i sâmi-i cenab-ı vekalet penahileri müfâd-ı celili karin-i müdrike-i kemtar-anemiz olmuş ve mantûk-u celili üzere icra-yı i'cabı münfehim-i vakt-i çâker-ânemiz bulunmuş ise de iş bu emirnâme-i sâmi-i dâver-i ekremilerinin şeref-zühurundan yirmi gün mukaddem muhacirin-i merkuma berminval muharrer li-ecl-il-iskân Sivas'a gönderilmek üzere vali-i müşâh-ünilyhin karşı taraftan gemi ve kayıklar ile gelüb ve gelmekde bulunan muhacirler bundan akdemce isâbet-i efzâ-yı sünüh ve südür buyrulan irade-i aliye-i cenâb-ı sadâret-penahileri mucib-i alisi üzerine Kengiri ve Tokad ve Çorum ve Amasya taraflarına ve Canik Sancağı kazalarına i'zam ve taksim kılınarak sâye-i şevkat-vâye-i hazret-i mülûk-ânede yerleşdirilmelerine dikkat olunub ve olunmakda bulunmuş idüğünden bu vechile gelüb yerleşdirilen muhacirinin iktizâeden defterlerinin tanzim ve tekdimine mübaderet olunacağı muhat-ı âlem-i arâ-yı asaf-âneleri buyruldukda ol babda ve katibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i men leh-ül-emrindir.⁴⁶

2. 2. Gürcülerin İskânı

Bu dönemde Kafkas kökenli ahalinin Tokat ve çevresine göç ettiğini söylemiştik. Bu Kafkas kökenli ahaliden Gürcüler, bu bölgeye çok sayıda göç etmişlerdir. Göç ettikleri bölgede yerli ahali ile anlaşmazlık içine girildiği de bilinmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük çapta ilk göç hareketinin 1277/1860 yılında Sivas bölgesine yapıldığı bilmekteyiz. Toplam sayılarının beşyüz olduğu kayıtlarda sabittir.⁴⁷ Yine Şavşit gürcü muhacirleri hakkında 1307/1889 tarihli bir belgede; Şavşit muhacirlerinden oniki hane halkın Tokat sancağına mülhak Niksar kazasına tabi Ladik karyesi civarında Devad oğlu üstünde Tepeyatağı nam arazi-i haliyede iskan oldukları halde müteneffizan-ı mahalliyeden Hacı İsa Efendi canibinden edilen müdehaleye mebni vilayet-i aliyelerince kaldırılmalarına teşebbüs olduğundan ve şu hal-i perişani ve mazuriyetlerini müeddi olacağından bahisle taleb-i ma'deleti ve ba'zı ifadatı havi Hüseyin imzasıyla huzur-u Ali-i sedaret-penahiye bi-t-takdim havale ve tevdi buyrulan arz-hali leffen savb-ı alilerine irsal kılınmış ve muhacirinin iskan olundukları mahalden bir sebep-i mecburi olmadıkça

⁴⁶ BOA. A. MKT. UM. 444/80

⁴⁷ BOA. A. MKT. UM. 439/2

kaldırılmaları gayr-ı caiz bulunmuş olmağla evvel-emirde nakillerini icab eden esbabın inhasına himem-i aliyeleri masruf babından.⁴⁸ Bölgedeki yerli ahali ile anlaşmazlık içine girdikleri fakat Osmanlı devleti tarafından bunun önlendiğini görmekteyiz.

Gürcülerin, Tokat ve çevresindeki ahali ile anlaşmazlığa girmeleri üzerine bu bölgeden başka bölgelere de göç ettirilmeleri söz konusu olmuştur.⁴⁹ Bu bölgedeki Gürcüler Ankara ve Sivas'ın farklı bölgelerine yerleştirilmiştir. Trabzon vilayeti dâhilinde yaşayan Gürcü şakilerin Tokat ve Karahisar-ı şarkide halkı rahatsız ettikleri ve bunların faaliyetlerinin önlenemediği şikayeti üzerine söz konusu şakilerin etkisiz hale getirilmesi asayişin temini için ne gerektiğine ilişkin Trabzon valisinden 1305/1887 yılına ilişkin bir belgede; Trabzon vilayetinde mutavattın Gürcülerden bazılarının ale-l-ekser nisvan ve sıbyandan ibaret olan familyaları halka kaldırulub vilayet-i saireye nakl edilmelerinden dolayı zaten müstaid-i şekavet olan erkekler evvelkinden ziyade icrayı şikaka kıyam ederek civariyet sebebiyle Tokat ve Karahisar-ı Şarki sancaklarına dahi derece-i nihayede rahatsız etmeye başladıklarından ve Sivas'dan gerçi müteaddid zabtiye ve nizamiye kolları tertib edilerek taharriyat ve takibata devam ediliyor ise de Trabzon vilayet-i celilesinde işe layıkıyla ehemmiyet verilmemesi hasebiyle iş gitdikçe artmakta olduğuna ve eşkiyayı mütecaviz oradan sıkıştıkça meks ü me'vaları olan Ünye ve Fatsa ve Ordu ve Gresun cihetlerine firar ederek oralarda tazyik görmeksizin ihtifaya muvaffak olmakda olduklarına dair Tokat Sancağı mutasarrıflığından alınan telgrafname sureti gönderildiğinden bahisle icab-ı halin icrası Sivas vilayetinden bu kere tevarüd eden telgrafnamede kemal-i ehemmiyetle inha olunmuş ve mezkur telgrafnameler mündericatı hakikaten nazar-ı ehemmiyet ve itinayı calib bulunmuş olduğundan bunların suretlerinin meallerine nazaran muktezasının icra buyrulması hususunun savb-ı sami-i nezaret-penahilerine izbari bil-havale jandarma dairesinden ifade ve mezkur suretler matluben firistade olmağla ol babda emr ve ferman hazret-i men leh-ül-emrindir.⁵⁰

⁴⁸ BOA. DH. MKT. 1717/110

⁴⁹ BOA. DH. MKT. 1438/75

⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1464/16

Göç hareketleri ile ilgili belirli bir tarih vermek oldukça güç fakat genel anlamda 1860 yılından itibaren sürekli bir şekilde göç hareketi gözlenmiştir. Genelde büyük grupların olmadığı gözlenmektedir. Fakat büyük kitlelerde mevcuttur ki, Görüldüğü gibi iskân edilmesi Osmanlı Devleti eli yapılmaktadır. Hatta evlerinin biran önce yapılması için altı yüz bin gurus para ödenek çıkartılmıştır.⁵¹ Göçmenlerin yerleştirilme işi rast gele yapılmamıştır. Yerli ahali ile anlaşmazlık durumlarında göçmenlerin bölgeleri değiştirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devletinin geleneksel iskân siyaseti uygulanmış ve büyük topluluklar kısım kısım farklı vilayetlere iskân olunmuştur. Devlet olma gereği ahaliye bulundukları bölgede tutunmaları içinde tohumluk ve yemeklik olarak nısıfı, buğday ve arpa verilmiştir.⁵² Böylece Osmanlı Devleti hem güvenliği ve asayişini temin etmiştir.

3. AMERİKAYA ERMENİ GÖÇÜ

Osmanlı Devletine geri dönmek üzere kendi istekleriyle Amerika'ya göç etmek için Tokat, Sason, Bitlis ve Adana bölgesindeki Ermeniler resmi müracaatta bulunmuşlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin Amerika'ya gitmek için yaptıkları müracaat artmıştır. 1905 yılındaki verilere göre; Tokat'ta, Gelenba Mahallesi ahalisinden ve Ermeni milletinden Malatebekoğlu ohannes⁵³, Başmeydan mahallesi ahalisinden İpekoğlu Avadis⁵⁴ ve daha birçok kişi Amerika'ya gitmek için müracaatta bulunmuştur. 1906 yılındaki bir belgede; Tokad'ın Hoca Ahmet mahallesinden Gökbaşıoğlu Kenmesi Diron Amerika'ya hicret edeceğinden bir daha Memalik-i Şahaneye avdet etmeyeceklerine dair yedinden musaddak sened alınarak ve kayd-ı terkin edilerek pasaportu it'a kılındığı Sivas vilayeti celilesinden batahrirat izbar edilmiş ve merkumun fotoğraflerinden birer nüshası ale-l usul zabtiye nezaret-i celilesiyle komisyon-u mahsus riyaset-i aliyesi'ne gönderildiği gibi künyesini havi pusula Tesri'i Muamelat komisyonu ifadesiyle leffen savb-ı ali-i asaraf-anelerine tesyar kılınmıştır.⁵⁵

⁵¹ BOA. A. MKT. MHM. 523/1

⁵² BOA. DH. MKT. 1563/2

⁵³ BOA. HR. SYS. 2743/31

⁵⁴ BOA. HR. SYS. 2743/40

⁵⁵ BOA. HR. SYS. 2743/30

Yapılan bu göçlerin kesin nedenleri bilinmemektedir. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde vuku bulan Ermeni olayları temel neden gösterilebilir. Tokat, Adana, Bitlis ve Sason gibi bölgelerdeki çatışmalar ve asayişin bozulması bu bölgelerdeki demografik yapıyı bozmuştur. Sadece bu bölgeden Amerika'ya değil, daha birçok bölgeye göç yaşanmıştır. Ayrıca Kafkaslar ve Doğu Karadeniz'den birçok etnik grup Tokat bölgesine yerleşmiştir.

4. KOCABAŞILARIN UYGUNSUZLUKLARI

Tokat bölgesinde bulunan yerleşik ermeni cemaatinden Hoshosoğlu Mahok ve Kadem oğlu Serkiz ve İbikoğlu Avakim ve Ölçüroğlu Bogus, kaza-yı mezkûr müdürü Abdurrahman Efendi ile anlaşarak, Tokat bölgesinde usulsüz olarak fazladan vergi aldıkları tespit olunmuştur. 10 sene bu uygunsuzluğun devam ettiği tespit edilmiştir. Yapılan soruşturmada yapılan uygunsuzluklardan alınan paraların tahsiline gidilmiştir. Dört senelik fazladan verginin alındığı fakat geriye kalanın alınamadığı belirtilmiştir. Bununla ilgili şikâyetler artmış ve mahkemelik olunmuştur.⁵⁶ Yine aynı olay 1848 yılına ait farklı bir belgede şöyle zikredilmiştir; Hak sübhane ve Teâlâ hazretleri vucud-u hümayunlarınızı ikdar-ı kevneynden masun ve ömr-ü şevket-i hümayunlarıyla yevmen fe yevmen efzun düşmenan bed-hahların münhezim serir-i saltanat-ı hümayun makrun-u ebed eyleyen bu kulları medine-i Tokad'da mütemekkinun-u ermeni milletin nasara kullarından olub millet-i mersum kocabaşları on seneden berü bu kullarından vergi namıyla bi-gayr- hakkın vafir akçe olarak bu kullarını dağdağayeş etme sıralarında kadem-i nihade olduklarına mebni gidon bildir sene-yi mübarekede iddiya kalkışub ihkak-hak olunmak zeminde Sivas eyaleti valisi Münib Paşa hazretlerinin hak-ı pay-ı alilerine bil-cümle azimet eyleyüb dört senelik muhasebemiz rü'yet olunub makbuz eylenen hoshosoğlu Manok vesairleri zimmetlerinde yüz altmış bün gurus hakkımız teraküm ve tebeyyün olduğunu ve mahallinden tahsiline dair müzar-ül-ileyh hazretlerinin bir kıt'a inhası ve meclis mazbatası hak-ı pay-ı ma'delet karara takdim olunmuşdu. Bakiye kalan altı senelik muhasebenin rü'yüt-ü tesfiyesi için ba-irade seniyye Edhem Ağa kulları mübaşir tayiniyle bu tarafa varid kema-fil-evvel mü-şarül-ileyh

⁵⁶ BOA. A. MKT. MHM. 531/10

hazretleri ma'rifetiyle ve eyalet meclisi ma'rifetiyle altı senelik hesabımız dahi rü'yet olunub vuk'u bulan mesariflerinizi makbulü na-makbulü defter olunub akl-ı aciz-anelerimiz idrak etmeyerek nahak yere sarf etmiş olduğu akçemiz yüz on bir bin beş yüz otuz üç gurus otuz paraya baliğ olub altmış sekiz bin dokuz elli üç gurus dahi makbuz-u mal olan ölçürüoğlu bogos nam zımmının zimmetinde terakum eyleyüb altı senelik muhasebeden yüz seksen altı bin dört yüz seksen altı gurus otuz para haklarımız zahire ihraç ve haklu olmuş olduğumuzu müşar-ün-ileyh hazretleri bamazbata hak-ı pay-ı şevket-madelet karara inha ve i-lan etmiş olduğu bil cümle kullarının ma'lumları olarak muaddem ve muahharan rü'yet-i muhasib olunan on sene zarfında üzerlerine teraküm iden akçemizin mazbata mucebinde derdesti ve tahsili hususu için mübaşir-i merkum-aga kullarıyla vekilimiz bulunan mırmır'ın oğlu avtinzaki kullarını iş bu imza-yı acize ve memhur-u çaker-anemiz ile hak-ı pay-ı şevket-meap-ı alilerine azim ve tesyir etmişlerdir. Bimennehü Teala keyfiyet-i hal-i zar-i aciz-anelerimiz muhad-ı ilm-ü alem-ara-yı merhametleri buyruldukda mübarek ser-şevkeet-i aliniz başı için bu vechile teferrüz ve perişan hallerimize merhamet buyurub makbullerimiz ve malumlarımız olmayarak bi-gayr-ı hakkın sarf olunmuş oldukları ma'lum-ül-mikdar akçemizin mazbata muzibince ve şer-i şerife tevafuken Tanzimat-ı seniyyenin usulüyle kanun-name-i hümayun tadbiken bu hususa rahnedar olub vuk'u bulan mesarifatımızın tahsilini dair bir kıt'a ferman-ı alışan tasdireni inayet ve ihsan buyurub mahallinden ahz olunarak bu kullarını mesrur ve perişaniyetle dağdayeş olan gönüllerimizi ma'mur buyurub beldenizin müdürü bulunan Abdurrahman Efendi millet kocabaşılarını tesahub ederek bu kullarına bu derece gaddar-ı kelam olunmuş olduğu ilm-ü merhametleri buyrularak hakkımızı icra ve ihkak-ı hak buyurmanız niyaz-ı abad-anemiz ma'ruzunda işbu arz-ı hal-i perişanimiz takdimine içtisar olundu. Ol babda ve her halde emr-ü ferman lütf ve merhamet-i ihsan bi-payan şevketlü merhametlü kudredlü azametlü amme-i fukaraya merhametlü velini'metimiz padişahımız zıll-ullah-ül-a alem efendimiz hazretlerindir.⁵⁷ Görüldüğü gibi Ermenilerin ticari hayatta çok fazla yer alması bu duruma yol açmıştır. Abdurrahman Efendi ile anlaşarak Tokat halkı üzerinde adaletsiz vergi almışlardır.

⁵⁷ BOA. A. DVN. 67/98

5. ERMENİ OLAYLARI

5.1. Ermeniler Hakkında Genel Bilgi

Ermeni sözcüğüne, ilk defa M.Ö. 521 tarihinden kalma bistun yazıtında rastlanmaktadır. Pers kaynaklarında, Ergani-Elazığ bölgesinde ayaklanan kavme ilişkin “Armina ve Arminia”dan bahsedilmektedir.⁵⁸ Yine Armen adının eski İran dilinde “yukarı ülke” anlamına geldiği de ileri sürülmektedir.⁵⁹ Fakat yaygın yaygın kanaat Ermeni ve Ermenistan adının İranlılar tarafından verildiğidir. Uzun süre İranlıların şimdiki Ermenistan coğrafyasına hükmettikleri düşünüldüğünde bu görüş daha da geçerlilik kazanmaktadır.

Ermeniler M.Ö. 521 yılından itibaren İranlıların yönetimi altında yaşamışlardır. M.Ö. 331 yılında İran hükümdarı III. Darius’un Büyük İskender tarafından yenilmesi üzerine fiilen Makedonya İmparatorluğu içine girmişlerdir. M.Ö. 66 yılına kadar Makedonya egemenliğinde kalan Ermeniler, Roma İmparatorluğunun bu bölgeyi işgali ile 639 yılına kadar Roma egemenliğinde yaşamışlardır.⁶⁰ Bu bölgeye, İslam ordularının ilk akınları dört halife döneminde gerçekleşmiştir. Mezopotamya fatihi İyaz Bin Ganem (639/640) Ermenistan bölgesine sefer düzenlemiştir. Fakat şiddetli mukavemet gördüklerinde bu bölgeyi terk etmişlerdir. Tam anlamıyla bu bölge Selman Bin Rabia tarafından 645 senesinde İslam Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir.⁶¹ Bazı tarihçilere göre Ermenistan bölgesi Emeviler döneminde kesin olarak alınmıştır. Ve merkezi Dvin yapılarak eyalet haline getirilmiştir.⁶² Ermenistan üzerindeki Arap-Bizans çekişmesi XI. yüzyılın başına kadar sürdü. Türlerin Anadolu’ya ilk akınları 1015 yılına rastlar.⁶³ Bu dönemde

⁵⁸ Kemal Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 89

⁵⁹ Yavuz Ercan, “Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 208

⁶⁰ Halil Metin, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13

⁶¹ M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974, c. 4, s. 317, 318

⁶² Hakkı Dursun Yıldız, “X. Yüzyılda Türk-Ermeni münasebetleri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 30

⁶³ Bizans imparatoru II. Basil, Doğu-Anadolu’da vasa Ermeni teşekküllerinin isyanlarına son vermek amacıyla bu bölgeye sefer düzenlemiş, Van ve çevresinde yaşayan yaklaşık 40 bin Ermeni’yi bu bölgeden, Kayseri ve Sivas bölgelerine göçe zorlamıştır. (1021) Selçuklular döneminde Ermenilerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ali Sevim, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-

Ermeniler, Türklerin Anadolu’da hızla ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Nihayet 1071 yılında Bizans’a karşı Malazgirt zaferinin kazanılmasıyla hem Ermenistan da Türk egemenliği, hem de Türklerle Ermenilerin bu kadar sürecek ortak yaşayışları başlamıştır. Ermenistan adı verilen bu coğrafi bölge 1157 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1194’e kadar Irak Selçuklularının, daha sonra Harzemşahların ve İlhanlıların yönetiminde kalmıştır. İlhanlılardan sonra sırasıyla Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler bölgeye egemen olmuşlardır.

Osmanlı Devleti himayesinde de birçok ermeni yaşamıştır. Osmanlılar Ermenistan bölgesine kısa süre egemen olmuşlardır. Fakat Anadolu coğrafyasında birçok Ermeni bulunmaktaydı. XVII. Yüzyılın ortalarında İstanbul’da çok sayıda Ermeni bulunmaktaydı. Ermeniler Akdeniz ve Doğu ticaretinde çok önemli bir yer kazanmaya başladılar. Tokat’ta, Sivas’ta, Kayseri’de, Ankara’da, Bursa’da ve Anadolu’nun içlerine yerleşmiş olup, ticaretle uğraşıyorlardı. Sivas ve Tokat’ta tarımla, Ankara’da koyun, keçi yünü, Bursa’da ipek ve tütün, Kayseri’de pastırma ve tütün ticareti ile meşguldüler.⁶⁴ XVIII. yüzyılda Ermenilerin Osmanlı toplumu içerisinde özel bir yeri olduğu ve çok rahat bir hayat sürdürdükleri bilinmektedir. Bu dönemde devlet kademelerine yavaş yavaş yerleşmeye başlamışlardır. Gerçekten Osmanlı toplumu içinde ayrıcalıklı bir azınlık haline gelmişlerdi. XVIII. yüzyılda Türklerde ticari faaliyetlerle uğraşmışlar, şehir ekonomilerinde dengeleri bozmuşlardır. Ancak sonraki dönemlerde Ermeni azınlık dış devletler tarafından desteklenmiştir.⁶⁵ Böylece daha büyük ekonomik refaha ulaşmışlardır. XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu’da Ermenilerin ekonomik anlamda güçlü olduklarını biliyoruz. Mesela; kentlerde ticaret sektörünün % 58’i, doktor ve eczacıların % 60’ı,

Ermeni İlişkileri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 67

⁶⁴ Yücel Özkaya, “Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Durumu”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 150.

⁶⁵ Yusuf Oğuzoğlu, “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 268

maden ve işletmelerin % 75'i Ermenilerden oluşmaktaydı.⁶⁶ Bu imkanı tanıyan şüphesiz Osmanlı Devleti'nin asırlardır tanımış olduğu imtiyazdan ileri gelmekteydi.

Anadolu'daki Ermenilerin siyasi, sosyal ve kültürel olarak ilk ilişkileri Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. XIX. Yüzyılın başlarında Amerikan ticaret gemileri İzmir limanlarına gelmiştir. Bu dönemden itibaren ticaret faaliyetleri sürekli artmıştır. 1830 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Amerika arasında ilk ticaret anlaşması yapılmıştır. Amerikan mallarının Anadolu'nun içinde pazarlanmasında olduğu gibi Türk mallarının da İzmir limanlarına taşınması işini yani simsarlığı Ermeniler yapmaya başlamışlardı. Zenginleyen Ermeniler, Amerika'ya göç etmeye başlamışlardı. İşte ilk Ermeni propagandası ve Türk düşmanlığı bu dönemlerde başlamış oldu.⁶⁷ Sonraki dönemlerde Avrupa devletleri, Osmanlı Devletinin İçişlerine karışmakta en etkili yol olan gayrimüslimlere el attılar. Avrupa Devletleri “Kutsal Yerler Meselesi” başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin koruyuculuğunu üstlendiler. Bu konuyla çok yakından ilgilenen devletlerin başında ise Rusya gelmekteydi. 1839-1876 yılları arasına Ermeni olaylarının hazırlık safhası denilebilir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklar ve haklar sayesinde Ermeni cemaati kendi kültürel ve dini işleriyle bizzat uğraşma imkânı bulmuştur. Ve yine laik eğitim sistemin başlaması ile Ermeniler Osmanlı Devletinde yüksek mevkilere de hızla yükselmişlerdir.⁶⁸

Ermeni meselesi, ilk defa, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa gazetelerinin bazı siyasi yazarları tarafından ortaya atılmıştır. Mesele 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşları sonunda imzalanmış olan Yeşilköy ve Berlin Antlaşmalarının maddelerinde yer almak suretiyle, milletler arası siyasi bir terim haline gelmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından ortaya atılmış bu mesele, Amerika Birleşik

⁶⁶ Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 227

⁶⁷ Bilal N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 82

⁶⁸ Bayram Kodaman, “Abdülhamit ve Paul Terziyan”, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 107

Devletleri tarafından da desteklenmiştir.⁶⁹ 1877-78 harbi esnasında, Rus orduları Anadolu'nun doğu kuzeyindeki vilayetlerinden bazılarını işgal etmiş ve buradaki Ermeni ahali ile temas kurmuşlardır. Ermenileri, Türklere karşı kışkırtarak bu bölgede Türkler katledilmiştir.⁷⁰ Böylece Ermeniler ilk fiili hareketlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu haksız saldırı Türk-Ermeni düşmanlığını koyulaştırmıştır. 1860 yılında örgütlenme başlamıştır. İlk örgütler yardım dernekleri şeklinde ortaya çıkmıştır. 1860 yılında İstanbul'da "Hayır Severler Derneği" kurulmuş ve Zeytun olaylarında etkili olmuştur. 1887 yılında Cenevre'de Hınçak Komitesi, 1890 yılında Kafkasya'da Taşnak Komitesi kurulmuştur. Anadolu'da yer yer çıkan küçük Ermeni isyanları hızla bastırıldı. Yurtdışındaki komiteciler Avrupa ve Amerika gazetelerinde Türklerin Hristiyanları katlettiğini iddia ederek amansız bir propagandaya girişmişlerdi.

Sultan Abdülhamit bölgedeki Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak için, "Hamidiye Alayları" denilen süvari birlikleri teşkil ettirdi. Bunların subayları bölgedeki aşiretlerin ileri gelenlerinden seçiliyordu. Bu birlikler kısa sürede isyanları bastırmıştır. Bu ayaklanmalardan önemlileri:

1. Sivas ayaklanması (11 Ekim 1881)
2. Erzurum olayı (20 Haziran 1890)
3. İstanbul'da Kumkapı ayaklanması (15 Temmuz 1890)
4. Yozgat olayı (Ekim 1893)
5. Tokat olayı (Ağustos 1894)
6. Birinci Sason isyanı (Haziran 1893 - Ağus. 1894)
7. İstanbul'da Bâb-ı Âli baskını (18 Eylül 1895)
8. 1895-1896 ayaklanmaları: Bu iki yıl içinde Ermeniler Anadolu'nun çeşitli

⁶⁹ Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1984, s. 285

⁷⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c. VIII, s. 129

yerlerinde ayaklanmalar yaptılar. Bunların başlıcaları; Geyve, Yozgat, Kayseri, Develi, Diyarbakır, Siverek, Harput, Malatya, Arapgir, Adıyaman, Maraş, Urfa, Antep, Sivas, Niksar, Divriği, Merzifon, Amasya, Trabzon, Gümüşhane, Bitlis, Muş, Erzincan, Bayburt, Erzurum, Hınıs ayaklanmalarıdır.⁷¹

9. Adana olayları (Ekim 1895 - Mart 1896)

10. Zeytun isyanı (Temmuz 1895 - Ocak 1896)

11. Van isyanı (Ekim 1895 - Ekim 1896)

12. Osmanlı Bankası baskını (14 Ağustos 1896)

13. İkinci Sason İsyanı (1898 - 1904)

14. Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi, bomba olayı (21 Temmuz 1905)

5.2. Tokat'ta Ermeni Olayları

Yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresi altında yaşamış olan Ermeniler bu süreçte içinde Türk toplumunun bir parçasını oluşturmuşlardır. Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuşlar, ticaret yaparak önemli bir ekonomik güce ulaşmışlar ve yine birçoğu musiki, edebiyat, mimari vs. alanlarda önemli işler başarmışlardır.⁷² Anadolu'nun hemen her bölgesinde yaşayan Ermeniler, Tokat ve çevresinde de azımsanmayacak bir nüfusa sahiptiler. Fakat XIX. Yüzyılın sonlarında örgütlenmişler ve isyan etmişlerdir. Bu isyan hareketleri Tokat ve çevresinde de olmuştur.

5.2.1. Ermeni Olaylarının Nedenleri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da görülen isyanların temelindeki nedenler aynıdır. Doğal olarak Tokat ve çevresindeki Ermeni olaylarını bu

⁷¹ Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, 2001, s. 45-51

⁷² Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamit'e Düzenlenen Ermeni suikasti ve Bu Sebep ile Yaşanan Diplomatik Kriz", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 115

koşullardan bağımsız düşünemeyiz.

Tokat'ta ilk Ermeni hareketleri Berlin Kongresini takiben görülmeye başlanmıştır. Fakat bölgedeki Türklerin Ermeniler üzerine herhangi bir saldırıda bulunmadığı belgelerle sabitlenmiştir. 1305/1887 tarihli bir belgeye göre; Tokad sancağında mütemekkin Ermeni milletinden ba'zı eşhasın millet-i mezkure işlerine müdahale etmekle beraber Ermeniler hakkında ba'zı müftereyat ve azviyadda bulunmakda olduklarından vesâireden bahisle ba'zı ifadatı havi ermeni patriklerinden meb'us takriri ile melfüfu suretlerinin leffen gönderildiğini beyân-ı âlisiyle hakikat-ı halin arz ve iş'ârını amir şeref-tastir buyrulan 14 şubat 303 tarih ve onyedi numrolu irâdename-i sâmi-i cenab-ı hıdîv-i âzâmileri hem-ara-yı ta'zim ve tebal olundu ve mezkûr suretlerde mütalaa olundu.⁷³ Görüldüğü gibi Ermeniler buradaki Türkler üzerine olduğu gibi kendi milletleri üzerine de iftira atmışlardır. Yine aynı belge de; Tokad'da mutavattın Ermenilerden bazıları feda-yı nefis namıyla bir şirket -i hafiye-i fesadiye teşkil eyledikleri geçen sene yine oradaki Ermenilerden bazılarının ihtiyarıyla hükümet-i mahalliyece tebeyyün ederek dâhil-i cemaat olanlar tutulub taht-ı tevkîf ve istintaka alınmışlar ve üzerlerinde ve hanelerinde evrak-ı müzırrayı adliye me'murları li-ecl-it-tercûme adliye nezaret-i celilesine göndermişler idi. Bu sebeble on bu kadar adem epeyce müddet tokad'da müvkûf tutulduklarından sonra hey-et-i ittihamiye ba'zılarını men'i muhakemelerine (yargılanmaması yönünde) karar vermiş ve ba'zılarını cünha ile itham etmiş olduğundan men'i muhakemelerine karar verilenler derhal ve cünha ile ithâm edilenler bil-muhakeme müddet-i mahkumiyetlerine ikmal eyledikten sonra salıverilmişler idi. Ermeniler bu bölgede Cemiyet-i Hafiye-i Mezkur isimli gizli bir cemiyet oluşturmuşlardır. Yine bu olaylarda din adamlarının önemli etkilerinin olduğu da bilinmektedir.

Rusya bilhassa Kafkasya üzerinde hüküm süren ihtilal fikirlerini yavaş yavaş Ermeniler üzerine de tesir ettirmişti. Rusya'da ki Ermeniler, Türkiye içerisinde

⁷³ Tokat Ermeni Murahhası vekili tarafından olayların çıkarıldığı tespit edilmiştir. Tokat'ta Ermeni ahaliyi kıskırttığı ve arabozculuk yaptığı gerekçesiyle Bab-ı Ali ve Patrikhanece Tokat'tan sürülmüştür. Yerine Rahib Sehak Efendi getirilmiştir. Ermeni olaylarında din adamlarının etkileriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. BOA. A. MKT. MHM. 436/44

yaşayan Ermenilere ihtilal bildirileri gönderiyorlardı.⁷⁴ Buna benzer bir belge Amasya'da Ermeni ve Protestan hanelerine atılmıştır ve ihtilalcıların imzasıyla imzalanmıştır. 1312 tarihli bu belgede; Ermeni ihtilalinin efkar-ı istiklaliyet-i milliye ve hemen sonra Ermenistan-ı cedide müstakil hükümdarlık Ermeni ahalisini Türk hükümeti kendi neticesine erdirmişdir. Ermeni ahalisine verecek bir ziyan daha vardır. İşte o dahi olmaktadır! Ermeni ahalisinin tevarihce olan büyük vazifesini ifa eylemesinin münasib zamanı gelmiştir. Her bir Ermeni kendi mukaddes vazifesini tanısin ve böylece kendi arzu ettiği hürriyete çabucak yetişir! Ermeniler duracak zaman değildir! Her bir Ermeninin mukaddesi hafidir! Her bir vasıtayı icra etmek ve bu kadar yüzsenelik velhasıl Ermeni üzerine asırlarla ağırlaşmış zincirini kırıp hitam vermeye çalışmaktır. Türk'ün babar ve zalim hükümetinin boyunduruğunu bir tarafa atmalıdır! İstiklaliyet-i milliyeyi elde etmek için ol vakit Ermeni ahalisi kendi kanı ile halas olub bir daha hükümdarın boyunduruğu tahtına düşmemek için istiklalinden hemen sonra müstakil hükümdarlığı teşkil etmesi elzemdır! İşte teşkilatın muhtasarca izahatı umum ahalinin re'yiyle re'is intihap olunacaktır! Me'murin-i ahali tayin edecektir! Re'yiyle ve bunun gibi daha sair nizamı tertib edecektir.! Hükümet ahalinin hükmü tahtında olacaktır fakat tertib edilen nizamata karşı hareket eden kim olursa olsun ceza çekecektir! Umum ahaliye askerlik ve vilayetçe hükümdarlık matbuata, şirketlere tam hürriyet, hükümet mesarifiyle çocuklara mütallik mekteb arazi-i umum-u kuraya intikal ve o cümle vasıtaları icra etmek ki ahaliyi maali-medeniyetin fevkine erdirtirler! Ol vakit ıslahata ve istirahatate ve insanın terakkisine doğru koşmağa yol açılır! Yaşasın Ermenistan! Yaşasın ihtilalciler!⁷⁵ Bu görüş Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyan eden Ermenilerin tamamında mevcuttur diyebiliriz. Diğer bir neden Amerikanın misyoner okullarındaki kışkırtıcı tutumuydu. Aslında birçok Ermeni genç daha iyi bir eğitim için Amerikaya gitmişti. Daha sonra yeniden Anadolu'ya gelmişlerdi. Kendi insanlarına özgürlük propagandası yapıyorlardı. Amerikaya göçte Amerikan okullarının etkilerini gösteren en iyi kanıt misyonun merkezi olan Harput şehriydi. Burada Fırat Koleji kurulmuş ve birçok

⁷⁴ Enver Yaşarbaş, **Ermeni Terörünün Tarihçesi**, Petek Yayınları, 1984, İstanbul, s. 16

⁷⁵ BOA. A. MKT. MHM. 724/10

Ermeni burada okutularak Ermeni isyanlarında etkili olmuşlardı.⁷⁶

5.2.2. Ermeniler ve Türkler Arasındaki Gerginlikler

1310/1311 senelerinde Amasya, Merzifon ve Yozgat bölgelerinden birçok Ermeni, Tokat bölgesine gelerek uygunsuzluklar yapmaktaydılar. Bir grup Ermeni şakisi Tokat'ın ileri gelenlerinin evlerinin kapılarına yafta asmışlardı ve bölge sakinlerini tehdit etmeye başlamışlardı.⁷⁷ Ermenilerin bu hareketlerine karşı Türklerde karşılık vermekteydi. Bu dönemde Kars bölgesinden göç eden Çerkes, Dadaş ve Laçinliler ki, bu kimseler; Sivas'ta yerleşik meşhur Ali Bey'in atlılarındadırlar, Ermenilerin Artukabad ve diğer yerlerde yaptıkları saldırılara karşılık vermişlerdir. Bu olay 1311/1893 tarihli belgede şöyle geçmektedir; Turhal Kazâbad müdür vekili Osman Efendi adamlarıyla Reji kol me'muru Bekir ve rüfeka'sının Kazabad nahiyesine ve Pazar karyesine dünkü gün saat beşte müsâdif oldukları kırk-elli kadar süvari ve piyâde ve on dördü baltalı ve topuzlu kimselerin tokad'ı uvmak üzere hareket eyledikleri görülmesi üzerine imkân dairsinde bunları çevirmek üzere kelimât-ı mukni'ede bulunarak dağılmışlardır. Bunların adedine göre güya, Zile Artuk ve Kazabad taraflarında bulunan aşiret ve kabail ve ahali bir takum sebük-magzanı ayaklanmak üzere neşriyat-ı ürcüfede bulundukları ve hatta elân kivred karyeli olub evvelce iğtişâşata Lâçin ve Padaş ağaların serbest bir sûretde nahiyeelerde dolaşarak tesmil-i fesâdda bulunmaları bu havali halkını yeniden uyandırdığı Sebük magzan meydana koymuştur. Şimdiye kadar ahaliye taraf-ı aciz-anenden ve umüm me'mürin ve eşrâf taraflarından edilen nesâyih artık son dereceye gelmiş ve her türlü tedbir ittihâz edilmiş isede ahâli-yi müslimiye mauzallah teali ednâ bir vak'a hüdüsünde meram anlatmak kabil olmayacağı sekat edilmekte bulunmuştur.⁷⁸

⁷⁶ Erdal Açıkses, "A Short Assessment Of Turkish-American Relations (1830-1930)", Turks, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 167-177

⁷⁷ BOA. Y. PRK. UM. 29/61

⁷⁸ Sivaslı Ali Bey'in yanı sıra, Dadaş, Laçin ve Çerkeslerin, Tokat müftüsü Gani, eşraftan Hamdi, Hacı Hüsnü, Tevfik, Vahab ve İzzet Efendiler tarafından kışkırtıldığı da rapor edilmiştir. Bu kişiler üzerinde gerekli işlemlerin başlatılması emrolunmuştur. BOA. Y. PRK. BŞK. 45/33

5.2.3. Tokat Postasına Saldırılar

Ermeni eşkıya grupları Tokat'a gelen ve Tokat'tan giden postalar üzerine de saldırılarda bulunmuşlardır. Böylece Tokat'ın çevre ile iletişimini kesmeyi amaçlamışlardır. Taciz olayları 1309/1891 yılında başlamıştır. Örneğin; Geçen ağustos'un otuz birinci cumartesi gecesı Amasya ile Turhal arasında vâkı çengel nam mahalden Tatar Ömer Ağa himayetiyle geçen posta üzerine yedi-sekiz nefer şâki kurşun atarak hucum etmişler ise de merküm tatar ve refakatinde bulunan zabıtarlar tarafından olunan müdafaaya mukavemet edemeyerek savuşdukları ve o sırada zabdiyelerden Esad onbaşının bir elinin yaralandığı ve postanın salimen Sivas'a vasıl olduğu ve iki hafta evvel de Tatar Ahmet Efendi himayetiyle geçen postaya tasallut eyledikleri ve bu babda Sivas vilayet-i aliyesiyle Tokad ve Amasya ve Samsun mutasarraflarına müracaatla taharriyat ve ta'kibât-ı lâzime icrâsına teşebbüs ettirildiği cihet telgraf ve posta başmüdiriyyetinden iş'ar olunduğu beyânıyla şu aralık emr-i muhafazasına pek ziyade dikkat ve i'tina edilmesi lüzumu telgraf ve posta nezaret-i aliyesi'nden bâ-tezkere iş'ar kılınmış olmağla iş bu postalara tasalluta cür'et edenler her kim ise bit-t-tahkik derdest edilerek haklarında muamele-i nizan-miye icrası ve ba'b-ezin postaların bu gibi tasalluta uğramalarına meydan ve imkan bırakılmaması zımmında icab-ı hâlin ifası hususuna himem-i âlileri der-kâr buyrulmak babında.⁷⁹ 1309 tarihinde Tokat postalarına saldırıpta Amasya ve Yozgat bölgesine kaçan Ermeni neferler tutuklanmışlardır. Toplam sayıları 216 dır. Bu Ermeniler Heyet-i İttihamiyece suçlu bulunmuş ve cezalandırılmışlardır.⁸⁰

Fakat daha sonrada postalar üzerine saldırılar devam etmiştir. Bu olaylar sadece Tokat'ta değil, Amasya, Sivas, Samsun ve Trabzon'da da görülmüştür. Yine bu dönemlerde telgraf hatlarına da zara verilmiştir. Sivas mahkeme-i istinafiyesi tarafından soruşturma başlatılmıştır. Ve nihayet 1312/1894 yılında sekiz Ermeni eşkiyası tevkif edilerek tutuklanmışlardır.⁸¹

⁷⁹ BOA. DH. MKT. 1875/64

⁸⁰ BOA. Y. PRK. UM. 30/58

⁸¹ BOA. A. MKT. MHM. 724/10

5.2.4. 1310-1315 Ermeni Olayları

1310 tarihine gelene kadar Ermeni olayları nadir olarak görülmekteydi. Fakat bu tarihlerde posta saldırıları, Tatarların katli ve Tokat ahalisine saldırılarında artışlar meydana geldi. Bu dönemde hemen her gün onlarca insan öldürülmekteydi. Bu olaylar dış basında da yankı buluyordu. Bu dönemde 25 Ermenin öldürüldüğü dahi Avrupa basınında geniş yer tutmaktaydı.⁸² Bab-ı Ali bu durumu önlemede güçlük çekmekteydi. Bu yüzden Sivas valisi ve Tokat mutasarrıfının görevine son verilmiştir. Bununla ilgili bir belge örneğin; Tokad vakasından dolayı mütecasirlerinin icra-yı mücazâtı ve te'dibi tabii ise de Avrupa efkar-ı ümumiyesini teskin etmek için vali-i vilayet ile Tokad mutasarrıfının azli münasib olacağı ve şu halde vuk'u gelen uygunsuzluklardan mütevellid mes'uliyeti hükümet derühde etmeyüb beyn-el-halk zühur etmiş bir şüriş gibi add olunacağı baş tercümanların ba'zıları tarafından beyan edilmekte berâ-yı ma'lûmat arz-ı keyfiyet olunur. Katıbe-i umürda emr u ferman veli ni'met-i bi-imtinan şevketlü kudretlü padişahi alişan efendimiz hazretlerindir.⁸³

Fransa, Amerika, Rusya ve İngiltere konsoloslarının meydana gelen olayları Osmanlı Devleti aleyhinde dünya basınına taşınmaları ihtimali üzerine Berlin Türk elçiliği, Avrupa nezdinde girişimlerde bulunarak olaylar hakkında batı kamuoyuna gereken açıklamaları yapmıştır. İslam ahalinin herhangi bir sataşmasının olmadığı, olayların müsebbiblerinin Ermeniler olduğu dile getirilmiştir.⁸⁴ Avrupa'nın tepkisinden çekinildiği için Sivas valisi ve Tokat mutasarrıfı görevinden azledilmiştir. Bu da şunu gösteriyor ki, Osmanlı Devleti iç siyasette gayrimüslim tebaayı devamlı surette memnun etme yoluna gitmiştir. Türk halkına tacizde bulunulmasına rağmen imparatorluk merkezi, her defasında idari birimlere gayrimüslim tebaa üzerinde herhangi bir olay olmamasını emretmiştir. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonunda siyasi olarak Avrupa merkezli bir politika izleye mecbur olmuştur. Bu dönemde asayiş sağlamada güçlük çekilmiştir. Örneğin, 1314/1897 tarihli bir belde de; bu gün Tokat'ta Ermenilerin bazılarının dükkânlarını açmadıkları ve bir kısmının da

⁸² BOA. HR. SYS. 2853/33

⁸³ BOA. PRK. BŞK. 52/68

⁸⁴ Tuğrul Özcan, **II. Abdulhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları**, Akis Yayınları, 2007, İstanbul, s. 58-60

kapatmakta oldukları saat üçbuçukda haber verilmesiyle icra-yı tahkikat için çarşıya çıkardığı ve teskin-i heyecan için tedabir-i lazımıye tevessül edildiği sırada kasabayı mezkurenin kal'a kulesi cihetinde bir el silah sadası işidilmesi ve anın üzerine "Ermeniler hükümeti bastı" şaiyası zuhur etmesi üzerine vuk'u bulan hadisede islamdan iki-üç neferin mecruh ve Ermenilerden tahminen onbeş kişinin maktul olduğu ve asayiş ve sukunetin şimdilik iade edildiği ve Tokad'a tabi Artukabad ve Kazabad'da mevcut Ermeni karyelerinin muhafazası zımnında mikdar-ı kafi müfrezeler sevk edildiği Tokad mutasarrıflığıyla kumandanlığından şimdi iş'ar ve mecruhin ve telefât mikdarının ve derun-u kasabada bir gûna yağmagirlik vu'ku bulub bulmadığının layıkıyla bit-tahkik iş'arı ve mütecasirlerin şimdiden derdestleriyle taht-ı tevife alınmaları ve ulema ve meşayih ve eşraf ve müteberanın tebligat-ı müessire ve kat'iyecrasıyla istikrar-ı asayişe i'tina eylemeleri luzumu mezkur mutasarrıflık ve kumandanlığa cevaben izbar kılındığı ve fırka kumandanı Hulusi Paşa hazretlerini bit-tevkil şimdi Tokat'a hareket olduğu maruzdur.⁸⁵ Ermeniler buna benzer durumlarda dükkânlarını kapatmak zorunda kalıyorlardı. Bu dönemde Anadolu'da azımsanmayacak bir Ermeni nüfusu da mevcuttu. XIX. yüzyılın başlarında Sivas vilayetinde, yaklaşık 130 bin Ermeni yaşamaktaydı. Tokat'ın Sivas'a bağlı olduğunu ve Ermeni ahalinin bu bölgede de iskân olduğu düşünülürse bölgede dağınık halde yaşayan birçok Ermeni ahali bulunmaktaydı.⁸⁶ Tokat civarında ise yaklaşık 15 bin Ermeni nüfusu bulunmaktaydı.⁸⁷ Bu dönemde Türkler ve Ermeniler karşılıklı olarak birbirlerine sataşmaktaydı. 1313 tarihli bir olayda, "Ermeniler hükümet ve camiye bastı" iddialarıyla halk heyecana gelmiş ve Ermeniler üzerine gidilmiştir. Rast gelinen birkaç Ermeni katledilmiş ve kapıları baltalarla kırılmıştır. Yine bu dönemde Cınka karyesinden bazı kişiler manastırın 2 rahibini, Başgencik karyesinden 12, Varaz'da 4 ve Gerci karyesinde 2 Ermeni'yi gece bir sularında katletmişlerdir. Ayrıca ahaliden 14 Ermenin daha katledildiği

⁸⁵ BOA. Y. PRK. UM. 37/54

⁸⁶ Sivas'taki Ermeni nüfusu ile ilgili farklı kaynaklarda mevcuttur. Fransız yazarı M. Vital Guinet Sivas'ta toplam Ermeni nüfusunun 170 bin şekline göstermiştir. Tarihçi Marcel Leart'a göre ise 165 bin dir. Bununla ilgili birçok farklı görüş vardır. Osmanlı kaynaklarında bu sayı yaklaşık olarak 150 bin civarındadır. Anadolu'da Ermenilerin demografik yapısıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 22-25

⁸⁷ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005, s. 70

rapor edilmiştir. 1313 tarihli belgede olay şu şekilde anlatılmıştır; Mart'ın yedinci cum'a günü saat üç buçuk raddelerinde hucuma işaret olmak üzere elinde sopa ve baltalar ve ba'zılarında roverver ve kama gibi alât olduğu halde ihtifa ettikleri kenar hanelerden bağteten mahallata hucum ederek ve "Ermeniler hükümeti ve cevâmi'i basdılar" yolunda hilaf-ı vaki nidalarla halkı heyecana getirerek sokaklarda rast geldikleri ba'zı Ermenileri katl ve hanelerinin kapularını baltalarla şikest ve yük ve dolap gibi yerlerde gizlenmiş olan Ermenileri dahi katl ve itlaf ve emvâl ve eşyalarını nehib ve garet etdikleri ve yevm-i mezkurda hadisenin vuk'u civar kuradan Pizerey karyesinde istihbar olunması üzerine mezkur karye manastırının rahibleri İslamlara müracatla kendilerini himaye ve muhafaza etmelerini recâ ve Müslümanlarda kabûl ve kendilerini muhafaza edeceklerini beyan etmişlersede gece saat bir reddelerinde cıncıka karyesinden birtakım ahali-yi Müslime mezkur pizerey manastırına hücum ve derûnuna duhûl ile iki ihtiyar rahib ve ahaliden ondört ermeniye ve baş gençlik karyesinden on iki ve varaz'da dört ve gerçi karyesinden üç ermeniye katl emval ve eşyalarını nehib ve gâret eyledikleri tahkikat'ı vak'a ve cereyan eden muhakemat-ı illetiyile (sebeplerini araştırma) ile hahakük etmiştir.⁸⁸ Bu olaydan sonra Ermeniler üzerine herhangi bir şikâyet de olmamıştır. Yapılan tahkikat sonucunda yapılan bu olayda Ermeniler suçlu bulunmamıştır. Olaya neden olanlardan 5 kişi ile yağmacılık ve katl suçundan 9 kişi, idam cezasına çarptırılmıştır. 34 kişi ise kürek ve hapis cezasına çarptırılmıştır. Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti adaletle azınlıklara yapılan saldırıları da ağır bir şekilde cezalandırmıştır.

5.2.5. Ermeni Olaylarına Alınan Tedbirler

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Tokat'ta da birçok hafiye bulunmaktaydı. Olayları önceden haber alıp merkeze iletiyorlardı.⁸⁹ Böylece hemen önlemler alınıyordu. Bu tedbirlerin başında Ermeni ahalinin dükkânlarını kapamaları geliyordu. Bu dönemde çokça uygulanan bu yöntem gerginliklerin azalmasında etkili oluyordu. Benzer bir belge de; Sivas vilayetinden varid olan 9 Mayıs 313 tarihli telgrafnamede Tokad'a bazı Ermenilerin dükkânlarını kapamalar tamamıyla anlaşılacak üzere ta'mik-i tahkikat edilmekte olduğu ve ma'mafih bugün dükkanlar

⁸⁸ BOA. PRK. BŞK. 52/31

⁸⁹ BOA. HR. SYS. 2853/47

umüman açık olub herkes iş ve güçleriyle meşgûl ve leh-ül-hamd sidde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiye emrû asayiş ber-kemâl olduğu Tokad mutasarrıflığının iş'ârına atfen bildirilmiş ve keyfiyyet erkân-ı harbiye-i umümiye dairesine tevdi edilmiş olmağla mutam-ı âli buyurulmak üzere arz-ı ma'lûmata bibtidar kılındı. Ol babda enr-ü arâde efendim hazretlerindir.⁹⁰ Yani Türklerin Ermeni esnafı üzerine bir saldırısından korkulmaktadır.

Dış basın tarafından Türklerin, Ermenileri katlettiği yönünde asılsız iddialar atılmıştır. “Deyli Telgraf, Istandart, Sincisi” gazeteleri Tokat Sancağı dâhilinde “Garmirag” bölgesinde Türklerin, Ermenileri katlettiğini Avrupa kamuoyuna duyurmuşlardır. Bunun üzerine Bab-ı Ali bu bölgenin kaymakamını görevde almıştır.⁹¹ Osmanlı Devleti, Avrupa’nın tepkisini azaltmak için bu dönemlerde birçok yetkiliyi görevinden almıştır. Bu olaydan sonra yeni bir Ermeni olayının Avrupa da duyulması üzerine Osmanlı Devleti, Tokat mutasarrıfını ve Sivas valisini görevden almıştır.⁹² Tokat ve çevresinde hızla güvenlik artırılmıştır. 1313/1895 tarihinde gönderilen bir fermanda; Düvel-i Ecnebiye’nin şikayet ve i’tirazatını da’vet etmek maksad-ı hain-anesine müstenid olmak lazım geleceğine binaen ve Ermenilerin icraatı sadedinde bulundukları işbu uygunsuzluk vuk’undaan evvel hükümet-i seniyyece haber alınmış olmasına nazaran bu babda mahal-i mezkura me’muriyet-i mülkiye ve askeriyesince icab eden tedabirin ittihazı zımnında lazım gelenlere tebligat-ı mukteziyenin ifasıyla oralarda emniyet ve asayiş muhal uygunsuz ahval zuhuruna meydan bırakılmaması... Tokat ve çevresinde ki eşraf, Sivas valiliğince uyarılmıştır. Müslim gençlerin Ermenilere karşı kışkırtılmaması aksi takdir gerekli cezanın uygulanacağı da belirtilmiştir. Bilakis bu bölgelerin yerlileri, Sivaslı Ali Bey, Hamdi, Hacı Hüsnü, Tevfik, Vahab ve İzzet Efendiler’in bölgeye sonradan göç eden muhacirleri Ermenilere karşı kışkırtmaları rapor edilmiş ve Sivas valiliğince uyarı almışlardı. Sadece bununla kalınmamış ayrıca Hristiyan din adamları da uyarılar almışlardı. Aynı şekilde din adamlarının da Ermenileri, Türklere karşı kışkırttıkları rapor edilmişti. Din adamları da Sivas valiliğince uyarılmışlardı. Tüm bu önlemlere rağmen Ermeni olayları devam etmiştir.

⁹⁰ BOA. Y. MTV. 157/78

⁹¹ BOA. Y. PRK. HR. 24/1

⁹² BOA. PRK. BŞK. 52/68

XIX. yüzyılın sonlarında Anadolu’da misyonerlik faaliyetleri yaygınlaşmıştı. Tokat ve çevresinde bununla ilgili 1307/1890 tarihli bir belgede; Bir milletde raiyeye-i istiklal en evvel o milletin etfalini terbiye bahanesiyle izlâl ev iğfâl eylemek ile hâsıl olacağını bit-tecrübe bilmiş olduklarından ecnebler bu hususda hikmet için istedikleri kasabalarda hususi mektepler açmışlar ve ermeni çocuklarıyla babalarına varıncaya değin paralar saçmışlardır. Konya’dan Sivas’a muvasalat-ı güzeramda bu vilayet dahilinde dahi öyle mektepler olduğu tahkik kılındığından ve Sivas da öyle yedi sekiz seneden berü bilâ-ruhsat-ı resmiye jüzvit papasları mektep küşâd ederek tedris veifsaadda meşgul bulundukları anlaşıldığından hükümetden n,izâm-name-i mahsusasına tevfikân ruhsat alınması kendilerine teklif edilmiş ise de kabul etmedikleri ve şu mektebin kapatılması hakkındaki mukaddemâ Bâb-ı âliden emr gelmişken icrasız kaldığına nebni hükümet-i mezkur kapattırılmış olsa Fransa sefareti şikayete başlayacağından buna da sebep vermemek muteaalasıyla mektebin yüz hatve ilerüsünde yola polis konarak oraya gelen ermeni şakirdânı devamdan men’ edilmiş idi. Jüzvit papasları merci’lerine beyân-ı hal eylemeleri ile sefâretten bâ-ı Aliye müracâat olunarak taraf-ı sadaret-penâhinden alınan telgraf name üzerine polis yoldan kaldırılmış ve şakirdân yine mektebe devan etmiştir.⁹³ Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarının temelinde misyoner okullarının olduğunu bilmekteydi. Tokat bölgesinde ki Misyoner mektepleri Fransızlardan çekinildiğinden kapatılamamıştır. Polislerle buralara gidenler takip edilse de yapılan şikâyetler üzerine bu da kaldırılmak zorunda kalmıştır. Anadolu’da birçok misyoner okulu açılmıştı. Ermeniler bu şekilde sürekli olarak Türklere karşı kışkırtılıyorlardı.⁹⁴

5.2.6. Tahkik Heyeti

II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti için kurulan tuzakların önüne geçmek ve Anadolu şehirlerinin durumu göz önüne alınarak, devlet açısından hayati bir görev

⁹³ BOA. PRK. UM. 15/86

⁹⁴ Sivas ve Tokat bölgesinde, Amerikan İdadi, Amerikan Kız Mektebi, Ruhban Mektebi, Mektep ve Küçük Lise isimlerinde misyoner okulları tespit edilmiş ve bu bölgedeki Müslim halkın bu okullara çocuklarını göndermemeleri emrolunmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında Amerikalıların açtığı kilise sayısı 118’e, ilkokul 464’e, ortaokul ise 44’e ulaşmıştı. Misyoner mevcudu 811’e yardımcı sayısı ise 11809’a ulaşmıştı. Bkz. Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne bir çözüm projesi ve reform müfettişliği (1878-1895)”, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33-42

atfettiği böyle bir görevin yerine getirilmesi için Şakir Paşa başkanlığında bir heyetin Anadolu'ya gönderilmesini uygun buldu. (1895) Teftiş heyeti iki kısma ayrılmaktaydı. I. Grup Ferik Saadettin Paşa başkanlığında, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hımıs, Muş, Bitlis, Ahlat, Erciş, Van bölgelerinde teftiş yapacaklardı.

II. Grup ise, Sami Efendi başkanlığında olacaktı.⁹⁵

YER	TARİH	HEYETLER
Kavak	16 Mart 1895	Sami Bey: Başkan
Samsun	18 Mart 1895	Abdullah Paşa
Havza	20 Mart 1895	Hüseyin Rüştü Efendi
Amasya	22 Mart 1895	Katip: Süleyman Nazif
Tokat	25 Mart 1895	
Sivas	30 Mart 1895	
Malatya	4 Nisan 1895	
Merzifon	9 Nisan 1895	
Maden	14 Ekim 1895	
Diyarbakır	19 Ekim 1895	
Hekimhan	2 Şubat 1896	

⁹⁵ Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne bir çözüm projesi ve reform müfettişliği (1878-1895)”, Ermeni Meselesi üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33-42

M. aziz	11 Şubat 1896	
Malatya	29 Haziran 1896	
Birecik	3 Ağustos 1896	

Bu dönemde tüm Anadolu’da meydana gelen Ermeni olayları araştırılmıştır. Avrupa Devletlerinin tepkisi önlenmeye çalışılmıştır. Bu heyetlerin öncelikli amaçları askeri tedbirler ve olaya neden olan kişilerin hemen cezalandırılmasını içermektedir. 1314/1896 tarihli bir belgede; Tokad’da ikinci bir ihtilal çıkarmak üzere Ermeniler dükkânlarını kapayıp hanelerine savaşımlarından naşı ahâliyi islamiye düçar-ı havf ve dehşet olmuş ve o sırada Ermeniler tarafından bir el silah endah edilmesiyse ve “Ermeniler hükümet konağını basıyorlar” yolunda bir şayanın çıkarılması İslamlar ve Ermeniler beyninde bir karışıklık zuhura gelerek islamdan dört ve Ermenilerden altı maddül ve tarafyenden on kadar mecrüh vuk’u bulmuş olduğu ve bu babda tahkikat-ı lâzime icrâsı için kendisinin dahi tokada müteheyh-yı azimet bulunduğu Sivas valisinden varid olan telgrafnamede bildirilmiş ve şu ana kadar buna dair başka bir haber ve ma’lumat alınmamış olduğu halde dün akşam Fransız ve İngiliz tercümanları Bâb-ı âliye gelerek düel-i muazzâma’nın Girid ve Yunan mes’elelerinde devlet-i âliye lehinde bulundukları bir zamanda Tokad’a böyle bir hadisenin zuhuru düvel-i müazzamayı devlet-i âliye aleyhine çevirebileceğinden buna karşı bir çare olmak üzere hükümet-i seniyece hemen vukuata sebebiyet verilen İslamların en ağır cezaya çarptırılması ve bununda ceridelerle ilan edilmesi lazım geleceğini beyan ve asıl müsebbib olan Ermenilerden bahs etmeyerek ve teşvik eden hükümet gibi acip bir lisan kullanarak ve vukuat Sivas valisinden gelen telgrafta denildiği gibi olmayup Ermenilerin pek çok dükkânları yağma edilmiş ve yüz kadar telefâtı ve iki-üç misli mecrühları vuku bulmuş olduğunu ilaveten dermeyeran etmişlerdir. Vak’aya dair on altı şevval tarihinde ma’limat alınır alınmaz âdil-âne ve bi-taraf-âne tahkikat icrasıyla müsebbiblerinin her kim ise cezalandırılması için İslam ve Ermenilerden mürekkeb bir komisyonun Tokad’a i’zamına hükümet-i seniyece karar verilmiş idiysede bu komisyonun adedince görülen nisbetsizlikten

dolayı müttehizân-ı müşirandur. Birinin riyaseti tahtında olarak üç ve dört azadan müteşekkil bir heyet-i kahrkikiyenin bihakkın icrâ-yı tahkikat ve müsebbibleri ta'yin-i mücazat için oraya i'zamı ahiren tensib buyurulmuş ve bunlar derdesti i'zam buyurulmuştur.⁹⁶ Daha önce 25 Mart 1895 tarihinde gelen heyetten sonrada bu bölgede olayların devam etmesi üzerine yenide dört kişilik bir heyet daha gönderilmiştir.

5.2.7. Ermeni Olaylarında Tevkif Edilenler

1311/1312 tarihinde meydana gelen olayları çıkaran Ermeni şahıslar cürümleriyle tevkif edilmişlerdir. Tokat'ta asayiş bozmaktan mahkum olanların isim ve cürümlerini gösteren 1312/18944 tarihli belgede; Tokad da asâyiş-i mahalliyeyi ihlâl e cür'etlerinden dolayı mazlûnen taht-ı muhakemeye alınarak mahkûmiyetlerine karar verilmiş olan eşhâsın esâmisiyle derece-i mahkûmiyet ve nev'i cürümlerini mübeyyin Tokad madde-i ümûmi muavinliğince tanzim olunan defterin süreti Sivas vilayetiyle divân-ı harb riyâsetinin tahrirat-ı müsterekesi suretiyle maan arz ve takdim kılınmış ve bir sureti berâ-yı ma'lûmat Londra sefaret-i celilesine gönderilmiştir.⁹⁷ Böylece bu dönemde Tokat bölgesinde bulunan Ermenilerin cezalandırıldığı bu kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. Tokat'ta çok sayıda yerleşik Ermeni olmasına rağmen isyanlarda aktif rol oynayanların sayısı 25/30 kişi civarındadır. Yani Ermenilerin büyük çoğunluğu bu dönemde ileride temas edeceğimiz gibi Amerika'ya göç etmişlerdir.

Üçyüzonbir senesi mart'ın birici günü Tokada İslâmlar ile Ermenile beyinde zuhûr eden arbedede zi-bedhâl olup taht-el-muhakeme mahkumuyetlerine karar verilen eşhâsın ismve şöhret ve nev'i cürm ce derece-i mahkûmiyetlerini mübeyyin defter				
MÜLÂHÂZAT	Müddet- mahkumiyet	Nev'i Cürm	Mahkûm-ü ileyin İsm ve şöhreti	Sıra numrosu

⁹⁶ BOA. PRK. EŞA. 26/85

⁹⁷ BOA. YA. HUS. 329/46

Cedid mahallesinden yeksarlıoğu dikran'a harfendazlıkta bulunduğu ihbaratla sabit olunmuştur.	Bir ay Habs	Harfen Dazılık	Pazarcı mahalesinde n paslı oğlu hacı	1
Mahallerinden şirin oğu karabet'in duvarını tahrib ve kendisine şetem eylediği ihbaratla sabit olunmuştur	Bir buçuk ay	Duvar tahribi ve itlay-ı lisan	Soğukpınar mahalesinde n peviz oğlu hafız Halil	2
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Mahalley-i merküme den melennli oğlu Mustafa	3
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Mahelle-i merkümeden kulluoğlu kunduracı kadir	4
Setenciler mahallesinden setenci oğlu artin'e ihâfe(korkutma) maksadıyla kama teşhir ettiği ihbaratla tahakkak etmiştir.	Üç ay	Teşir-i silah	Çerkes mescid	5
Hoca Ahmet mahallesinde toplu oğu kiyork'u cerh eylediği ihbarat-ı vuk'a ve	İki ay	Cerh	Uruşlu mahallesinde en çavuş	6

kendiisnin ikrarı ile sabit olunmuştur			oğlu maksud	
Çavuz oğlu maksuda ihâfe kasdıyla teşhir-i silah eylediği şahidlerin ihbarı ve kendisinin ikrarı ile sabit olunmuştur.	Bu dahi	Teşhir-i silah	Hoca Ahmet mahallesinden toplu oğlu kiyork	7
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Mahalleyi mezkureden vatterlis oğlu murad	8
Hoca Ahmet mahallesinden fenerç oğlu ovakim'i onbeş günde iltiyâm (yara kapanması) bulunacak derecede cerh eylediği sabit olmuştur.	Üç ay	Cerh	Tokad ahalisinden abduc oğlu nuri	9
Zaptiye nefâratından Salih-i ifâ-yı bvazife esnasında kama teşhir ıtlâ-yı lisan (ağzına geleni söyleme) eylediği sabit olunmuştur.	Altı ay	Teşhir-i silah ıtlâ-yı lisan	Hoca Ahmet mahallesinden fenerçi oğlu ağacan	10
Çunkuran oğlu haykaz'ı on günde iltiyâm bulacak derecede cerh eylediği ihbaratla sabit olunmuştur	İki ay	Cerh ve darb	Gaybi mahallesinden hasan pğlu hamal emin	11

Ermeni milletinden bozbıyık oğlu mihran'ı yirmiüç günde iltiyâm bulacak derecede cerh eylediği ihbaratla sabit olunmuştur	Beş ay	Cerh	Cemaleddin mahallesinden harim oğlu hacı	12
Ermeni milletinden çereksiz oğlu mardirus'u on günde iltiyâm bulacak derecede drb eylediği ihbaratla sabit olmuştur	Altı ay	Cerh	Gaybı mahallesinden gıdış oğlu Ahmet	13 13
Ermeni milletinde kömürcü oğlu manak'u eliyle bir defa darb eylediği ihbaratla sabit olunmuştur.	On gün	Cerh	Zelli hacı mahallesinden nalbant hacı Mehmet efendi	14
Sehak oğlu artin'in hanesinde yerle serek dışında yekdiğeriyle münâza etmekle bulunan İslam ve Ermenileri tefrik etmek üzere gelen zabtiyelere doğru pencereden silah endaht ettikleri ihbaratla sabit olunmuştur	Altı ay	Silah endahtı	Çoksular malallesinden sehak oğlu karabet	15
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	mahelley-i mezkûrdan sehak oğlu	16

			rupen	
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Mince mahallesind en esmer oğlu agob	17
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Pazarcık mahallesind en kemerli oğlu Orhan	18
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Çoksular mahallesind en vartan oğlu ağacak	19
Ermeni milletinden astarcı oğlu meriban ve kasarcı(lekeci, leke çıkarıcı) oğlu oskehan'ı onikişer günde iltiyam bulacak surete derb ve cerh eylediği ihbaratla sabit oldu	Bu dahi	Darb ve cerh	Asakir-i ihtiyâtiyeefr adından ve tokadın ahmed alanı karyesinden köse oğlu veli	20
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Efrad-ı merkümeden ve Tokadın... karyesinden göle oğlu Halil onbaşı	21

Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Efradı merkumeden ve Tokat'ın salim karyesinden Arnavutoğlu Mehmet	22
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Tokat ahalisinden Hüseyin	23

Bu verilen mahkeme kararı, 1312/1313 yıllarını kapsayan Ermeni olaylarıyla ilgilidir. Daha sonraki dönemlerde de Ermeni olayları devam etmiştir. 1315/1897 yılında da Ermenilerden bir grup toplanmıştır. 1315/1897 tarihli bir belgede; Tokad hadisesinde zi-medhal olan muharrer-ül-esami on dokuz şahin vicahen ve gıyaben i'damlarına ve kırk sekiz şahsın muhtelif müddetlerle kürek ve habs cezalarıyla müracatlarına, Tokad mahkemi-i mezkûre riyasetinden bâ-muharrerat evvel dahi irsâl kılınan on kıt'a ilamına ve evrak-ı saire hakkında meclî-i bendegâimizce cereyân eden müzakeratı mutazammın kaleme alınan. iki kıt'a mazbata evrak-ı mezkûrenin leftiyle 12-19 muharrem sene 315 tarihlerinde arz-ı atebe-i ülyâ kılınmışdı.⁹⁸ İdam cezasına çarptırılanların hali müebbet hapse çevrilmiştir. Yani 1894 yılı Ermeni olaylarında tutuklananlara verilen cezalardan daha ağır cezalar uygulanmaya başlanmıştır. Ermenilerden olay çıkaranlar bu bölge durdurulmayarak Tokat dışında, Sinop, Trabzon ve Trablusgarp bölgelerine gönderilmiştir. Yine de bu bölgede Ermeni olayları durdurulamamıştır.

5.2.8. Cizvit Papazlarının Faaliyetleri

1307/1889 tarihinde Cizvit Papazlarının Sivas ve Tokat bölgelerinde mektep açtıklarını daha öncede söyledik. Bu mekteplerde Ermeniler okutulmakta ve Türklere

⁹⁸ 1315/1898 yılında toplam 57 Ermeni buradaki olaylarda suçlu bulunmuş müebbet kürek cezasıyla Sinop'a gönderilmiştir. Fakat daha sonra Trabzon'a oradan da hiçbir yere uğratılmaksın Trablusgarp'a gönderilmesi istenmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. BOA. YA. RES. 549

karşı kışkırtılmaktaydı. Fakat bu faaliyetlere müdahale edilmemekteydi.⁹⁹ Daha sonraki dönemlerde de yeni okul açma hatta Ermenileri bu okullara kayıt girişimleri kaydedilmiştir. 1320/1904 tarihli bir belgede; Jezvit Prandere'nin Merzifon'a azimeti esnasında Tokad'da birkaç gün kalarak oradaki jezvit rahiplerinin ikametleri karşısında bulunan Ermeni cemaatinden Musul'lu oğlu Merat'ın hanesini istihbar etmek ve onbeş yirmi gün sonra leyli ve nehari bir mekteb küşâdıyla Hristiyan çocuklarından talebe kayd etmek teşebbüsünde bulunduğu mevsukan istigbar olduğu Tokad mutasarrıflığından bilindiğinden... Anadolu'nun her yerinde buna benzer girişimler olmuştur. Bu misyoner okulları cumhuriyet kurulana kadar devam etmiştir.

Patrikhane, en küçük ve en sapa Ermeni köylerine varıncaya kadar papazlar göndermişlerdir. Anadolu Ermenilerinin beyinleri yıkanmış ve devlete karşı kullanılmışlardır. Bu faaliyetlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra başladığı yeni olmadığı da raporlarla tespit edilmiştir.¹⁰⁰ Tüm Anadolu'da olduğu gibi Tokat ve bölgesinde de kiliselerin faaliyetleri Ermeni isyanlarının merkezini oluşturmuştur.

5.2.9. Bab-ı Ali'nin Ermeni Olaylarına Bakışı

Ermeni sorunu Berlin Kongresinden sonra kesin bir sorun oluşturduktan sonra, Osmanlı sultanı II. Abdülhamit, bu dönemde eyaletlerin, sancakların ve kazaların idari görevlilerine bulundukları bölgedeki gayrimüslim tebaaya karşı hoşgörülü bir muamele yapılması talimatında bulunmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin kendi içişlerine Ermenileri sebep göstererek müdahale etmesini istemiyordu. Fakat sonraki dönemlerde birçok yerde, Birçok Ermeni olayı patlak verdi. Olayların büyümesi üzerine II. Abdulhamit, "Tahkik Heyeti" isminde bir heyeti, Anadolu'ya Ermeni olaylarını tarafsız bir şekilde incelemek üzere gönderdi. (1895) Bu heyetin raporları merkeze iletilmiş ve sefaret, Alınacak tedbirler hususunda isyan çıkan yerlerde iki bölükten az olmamak üzere, Kolağası komutasında asker yerleştirilmesine, Ermenilerin çoğunlukta oldukları yerlere 30 kişiden az olmamak koşuluyla süvari ve piyade askerler yerleştirilmesine, kaza ve

⁹⁹ BOA. PRK. UM, 15/86

¹⁰⁰ A. Alper Gazigiray, **Ermeni Terörünün Kaynakları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s. 139, 140

kollar arasına devriyelerin konulması istenmiştir.¹⁰¹ Anadolu'nun tamamını kapsayan bu uygulamalar Tokat'ta da uygulanmıştır. Tokat bölgesinde ki Ermeni olaylarında tevkif edilenlerin genellikle kürek ve kısa süreli hapis cezalarına çarptırılması istenmiştir. 1313/1895 yılında çıkan Ermeni isyanında bulunan kişiler idam cezasına çarptırılmasına rağmen genel af ilan edilmiştir böylece başka şekilde cezalarını çekmişlerdir.¹⁰² İdam cezası verilen birçok Ermeni idam edilmemiş sürgüne gönderilmiştir. Hatta Ermenilerden öldürülen biri, Islahat Fermanı hükümlerine göre kiliselere verilmesi dahi bildirilmiştir.¹⁰³ Yani Osmanlı Devleti azınlıkların haklarını hala Islahat Fermanı hükümlerine göre yapmaktadır. Müslüman tebaa üzerinde de bir idam cezası söz konusu olmamıştır. Çıkan olaylarda Ermenilerin tahrikinin olduğu genel olarak kabul edilmiştir.

5.2.10 Dış Basının Ermeni Olaylarına Bakışı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, siyasi ve ekonomik açıdan kendini zor durumda bırakan Kırım savaşı sonrasında Islahat Fermanını yayınlamıştı. Osmanlı Devleti, kendi içindeki azınlıkların haklarını bu fermana göre belirliyordu. Avrupa'nın baskısı ve Osmanlı Devletinin içişlerinde bağımsız hareket etme isteği, Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim ahalinin işine yaramıştır. Siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda müslim tebaanın çok üstüne çıkmışlardır. Avrupa Devletleri her defasında Osmanlı azınlık haklarını gündeme getirerek uluslararası sahada Osmanlı Devletini zor duruma düşürüyorlardı. Rusya'nın başını çektiği ve İngiltere'nin bizzat desteklediği Ermeni Meselesi de Berlin Kongresini takiben ilk defa dış sorun haline gelmişti. Avrupa basını Osmanlı Devleti içindeki Ermenilerin katl edildiğini söylüyorlardı. Doğu Anadolu bölgesinin bir Ermeni yurdu olduğu dahi söyleniyordu. Anadolu'nun birçok yerinde başlayan Ermeni isyanları, "Geneve", "Daili Kronikıl" gibi tüm dünyada ses getiren basın tarafından abartılarak yanlış bir şekilde aktarılıyordu. Tokat bölgesindeki Ermeni olaylarında da bu gazeteler etkili şekilde yayın yapmışlardı. Mesela Geneve gazetesinin 17 Eylül 1894 tarihinde Tokat Ermeni

¹⁰¹ Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği(1878-1915)", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 49, 50

¹⁰² BOA Y. PRK. HR 23/96

¹⁰³ BOA. DH. MKT, 1718/37

katlini yayınlarına dair bir telgrafnamede; “Ceneve” gazetesinin dün akşamki tarihli ve 321 numrolu nüshasında münderic bir bende nazâran Tokad ahalisinden bir Ermeni kendisini tevkif etmek isteyen bir polis zabitanı katl eylediğinden halk Hristiyan mahallesini yağma ederek birkaç Ermeniye mahbese sürüklemiş ve bunlardan yirmibeşi mevat eylemiş birde Sivas valisi Hristiyanları himaye için yüz nefer jandarma ile birlikte oraya gitmekte imüş. Mukaddemâ arz eylediğim vechile bu müsüllü havalinin kâfesi memâlik-i ecnebiyede ihtiyâr-ı ikâmet eden ermeni müfsidleriyle bunların memalik-i şâhânedeki hempâları tarafından tasni ve işâç edilmektedir.¹⁰⁴ Yine bu olayın Fransız gazetelerinde yayınlandığı ve yirmi beş Ermeni’nin öldürüldüğü söylenmiştir. Fransız Havas Telgraf Şirketi yayınlarına 1894 yılında; Tokad’da iğtişâşat zuhûr ettiğine ve taht-ı tevkife alınan yirmibeş ermenin vefat ettiğine dair Havass telgraf şirkeninin neşr ettiği havadisın aslı olmadığından teksini cevaben Paris sefareti seniyyesi maslahat güzergahlığına ve Paris’de çıkan 25 ve 26 eylül efrenci tarihli bil cümle gazetelerin ekzib-i mezkureyi havi olması melhuz bulunduğu cihetle men’i idhali için icab edenlere tebliğat ifasıyla beraber mezkur şirketin darsaadet vekili olan mösyö Gadre matbuat-ı ecnebiye kalemince celb olunarak bu rivayet-i kazibenin men’i hakkında kendisinden izahat istenilmesinin iktiza edenlere tembihi nezaret-i aciziden bildirildiği ve müteferrihatı hakkında hariciye nezaret-i celilesinden takdim kılınan tezkere ve melfûfatının irsaliyle icrâ-yı i’cabı reside-i dest-i terkim olan 20 eylül 310 tarih ve ikibinkırkûç nomrolu tezkere-i samiye-i vekalet-penahileriyle emr ve izbar buyrulması ve suret-i hâl lede-l-havale matbuat-ı dahiliye nezaret-i müşarün-ileyhanın evvelce vuk’u bulan iş’aratından vechile dahi müsteban olması üzerine salif-ül-zıkr gazetelerin men’i idhal ve intisarı için tebligat-ı mukteziye ifa edilmiş ve merkûm Gadre celb ve isticvâb olundukta menbâ-yı havadisi söylemeyeceğini badema bu gibi istizahata lüzum görülür ise Fransa sefaretime mûraacat olunması icab edeceği beyan ve ifade eylediği led-el – havale matmuata ahz-ı müdebbitatından ba tezkara ifade olunmuş olbabda.¹⁰⁵ Lonndra da yayınlanan “Daili Kronikıl” gazetesinde ise bir kısım Ermeni kıtlık ve pahalılık yüzünden İran’a göç etmeye başlamışlardır. Göç esnasında Kürt ahalinin kötülüklerinden korktukları için devam etmemişler ve Rusya’ya sığınmak

¹⁰⁴ BOA. HR. SYS. 2853/35

¹⁰⁵ BOA. DH. MKT. 303/40

istemişlerdir. Fakat Kafkas bölgesinde tarıma uygun arazi olmadığı ve burada da kıtlık olduğu gerekçesi ile buraya da gidememişlerdir. Bu duruma Osmanlı Devletinin kayıtsız kaldığını söyleyen “Daili Kronikıl” gazetesi, bu Ermenileri katl ettiğini dahi söyleyerek yanlış neşriyat yapmıştır. Hatta Ermeni kiliseleri ruhbanlarına imzasız mektuplar gönderilerek ayinleri esnasında rahiplerin katl edileceği söylenmiştir. “Daili Kronikıl” gazetesinin aynı sayısında Sivas jandarma kumandanı Kerim Bey Tokat’ta gizlenmiş olan bir Ermeni grubunu tevkif etmek istemiş fakat muhalif gruplarla çıkan arbede de birçok Ermeni katl edilmiştir. Şeklinde birçok asılsız haber yayınlanmıştır.¹⁰⁶ 29 Eylül 1894 yılında yayınlanan bu haberlerin tamamının aslının ve esasının olmadığı dünya kamuoyuna bildirilmiştir.

Tokat’ta bulunan Ermeni isyanlarına Paris, Londra, Viyana, Petersburg sefaretlerinden tepkiler gelmiştir. 1314/1896 yılına ait bir belgede Almanların tepkisi şöyledir; Baron Mareşalin şiddetle söze başlayarak ve mücriminin te’debini te’mîn ve igtışaşatın men’i tekerrürü için canib-i hükümet-i seniyyeden ittihaz buyrulan tedabirin mufassalan beyan ve izahatına ancak meydan bırakarak hadise-i mezkurenin kevk-al-gaye mucib-i teessüf olduğunu ve ale-l-husus şu aralık ziyadesiyle aleyhimizde bulunan Avrupa efkâr-ı umumiyesinin bundan dolayı hakkımızda büsbütün fenalaşacağını ve müteheyyisinin yalnızca şediden te’dibi kafi olmayub ve müsüllü hadisatın tekrar vuku’unun imkansız bırakmağa cidden çalışmak hükümeti seniyyenin akdem vezaifi olduğu söylenmiştir.¹⁰⁷ Almanya Osmanlı devletinin olayların tekrar olamaması için çalışması gerektiği yoksa tüm Avrupa uluslarının Osmanlı devleti üzerinde baskı yapacağını açık bir dille belirtmiştir. Belgenin devamında ise Osmanlı devletinin; İş bu tezkere ve melfufa meclis-i mahsusu vükelada mütelaa olunub memalik-i mahruse-i şahanenin hiçbir tarafında mügayyir-i rıza-yı ahval ve hadisenin adem-i vuku’una fevk-alade dikkat ve ihtimam olunması için vilayete tebligat-ı ekide ve müassire icra kılınmış olduğu gibi tebligat-ı vakanın icra-yı tamami-mi ahkamı daima işar ve ihtar olunmakta bulunmuştur. Hüsemamız tarafından icra-yı itirazata bi-t-tab alet itthaz edilecek olan hadise-i elimiyyenin Avrupa efkar-ı umumiyesince hâsıl edeceği te’sirin netayiici hakkında

¹⁰⁶ BOA. HR. SYS. 2853/37

¹⁰⁷ BOA. Y. PRK. 11/45

fevk-al-gaye endişe-nak görüldüğünü ve binaberin efkar-ı umumiyece bir te'sir-i kat'i hasıl edecek ve hükümet-i seniyyenin bu müsüllü mücadelata müsaade etmemek hususundaki cezmini meydana koyacak surette başlıca mücrimin hakkında mücazâtı şedide ve seria icrası lazımeden bulunduğunu şamil Berlin sefiri atüfetlü beyefendi hazretlerinden ahz olunan yetmiş iki numrolu tahrirat-ı cevabiyenin tercemesidir.¹⁰⁸ Osmanlı devleti, Avrupa basına tarafından dünya kamuoyuna yanlış tanıtılmaktaydı. İmparatorluk toprakları içerisindeki küçük olaylar abartılıyor hatta olmayan olaylar varmış gibi gösteriliyorlardı. Bu dönemde Tokat'ta çıkan Ermeni olaylarıyla ilgili ilk sayısal verileri "Deyli Kronikıl" gazetesi vermektedir buna göre; Deyli elgraf gazetesi mart'ın yirmisekizinci tarihiyle nüshasında Ermenilerin ahlâk ve adâtına dair muhaberattan aldığı yeni bir mektubu neşr etmiştir. Bu sabahki gazetelerin kaffesinde Tokad'da vuk'u bulan arbedeye dair bir "royter" telgrafnamesi mündericidir. İş bu gazeteler vefat edenlerin beş ve yaralıların dahi tahminen elli kişi olduğunu beyân ediyorlar. Sefaret-i seniyye bu işe dair olan telgrafname asâf-ânelerinde münderic muamelatı daha evvel neşr etmiş idi.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın önde gelen gazeteleri tarafından, "Geneve", "Daili Kronikıl" ve "Deyli Telgraf" vb. uluslar arası kamuoyunda zor duruma düşürülmüştür. Fakat bu asılsız haberlere rağmen Osmanlı Devleti kendisini müdafa etmişse de dünyaya sesini duyuramamıştır. Günümüze kadar gelen Ermeni olayları ve Ermenilerin tutumu bunu kanıtlamaktadır.

¹⁰⁸ BOA. Y. PRK. 11/45

¹⁰⁹ BOA. YA. HUS. 3750

III. BÖLÜM

TOKAT'TA EKONOMİK YAPI

1. 19. YÜZYILDA OSMANLI MALİYESİNİN GENEL DURUMU

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılın başında dünyanın en büyük devletleri arasındaydı. 18. Yüzyıldan beri komşu ülkelerin ekonomide, siyasette ve savaş tekniklerinde gösterdiği başarıyı Osmanlı Devleti bir türlü gösterememişti. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde (1789-1839) Osmanlı Devletinde çok yönlü değişiklikler olmuştu. III. Selim askeri masrafların ekonomiye yaptığı ağır baskıları ortadan kaldırmak amacıyla yeni bir hazine kurmuştu. Nizam-ı Cedit askerlerinin masrafları Irad-ı Cedit Hazinesi adı verilen bir kuruluştan sağlanmıştı. Bu hazineye devletin önemli gelir kaynakları bağlanarak kısa sürede güçlenmesi sağlandı. Yine III. Selim döneminde, İstanbul'daki halkın ekmek sorununa çözüm getirmek amacıyla oluşturulan hazineye ise "Zahire Hazinesi" denilmiştir. Bu dönemden sonra II. Mahmut döneminde de Hazine-i amire, Tersane hazinesi ve yeni kurulan ordunun masraflarını karşılamak amacıyla Mansure Hazinesi oluşturulmuştur.¹¹⁰ Tüm bu yenilikler Osmanlı maliyesini düzeltemedi. Tam tersi bir etkiyle sistem daha karmaşık ve etkisiz hale geldi. Reformcu sultanlar, kendilerinden öncekilerin açıklarını kapatmak için paranın değerini düşürüyorlardı. II. Mahmut döneminde Osmanlı meskûkâtı altın para olarak 35, gümüş para olarak 37 kez değiştirildi. Böylece Türk kuruşunun rayici veya sterlin karşılığı 1814'te 23 iken 1839 da 104'e düştü. Ekonomideki değişikliklerin etkileri Osmanlı halkları üzerinde pek çok

¹¹⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 104, 105

olumsuz sonuca neden olmuştur.¹¹¹

Avrupa devletlerine tanınan ticari ayrıcalıklar 18. yüzyılda Osmanlı Devleti aleyhine bozulmuştu. 1830’larda Avrupalı devletler gümrük tarifelerini yükseltme yoluna gitmişlerdi. İngiltere Avrupa pazarının dışına itilmişti. Bu durumun doğal bir sonucu olarak İngiltere Osmanlı Devleti ve İran pazarlarını ele geçirmek istiyordu. Osmanlı devleti ise siyasi alanda zor bir dönemde bulunuyordu. Mehmet Ali Paşa isyan etmiş ve dengeler bozulmuştu. Osmanlı Devleti, İngiltere’nin ekonomik isteklerini kabul ederek 1938 yılında Balta Limanı ticaret antlaşmasını yaptı.¹¹² Osmanlı ticari ve iktisadi hayatında büyük değişimlere neden olan bu antlaşma, Avrupalı devletler tarafından kabul edilmiş ve Osmanlı ekonomisinin çökmesine neden olmuştur.

İç politikada ise Tanzimatçılar ziraat, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi yolunda öncelikle ziraat ve sanayi meclisini kurmuşlardı. Fakat kısa süre sonra siyasi nedenlerden dolayı bu meclis 1939 yılında Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlandı. Bu durum, Osmanlı devlet adamlarının ülkenin iktisadi kalkınmasına verdikleri önemi göstermektedir. 1843 yılında iktisadi kalkınma amacıyla Ziraat Meclisi adı altında çalışmalara başlanmış fakat tatmin edici bir sonuç alınamamıştır. Tanzimatçıların ülkeyi kalkındırmak amacıyla yapmış oldukları bu yenilikler sonuçsuz kalmıştır. Bunun sebepleri ise; Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu mali sıkıntı, planlanan işe öncülük edecek yetişmiş bir kadronun olmayışı, halkın bilinçsiz olması denilebilir. Ayrıca sık sık girişilen reform hareketleri, Osmanlı maliyesinde büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya bırakmıştı. 1820 ve 1830 yılında en yüksek seviyeye ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermişti. Kırım savaşının Osmanlı ekonomisi üzerindeki ağır yükü, zaten zor durumda olan Osmanlı devletinin dışa yönelerek borçlanmaya gitmesine neden oldu. Bu durumu İngiltere desteklemiştir. Sonraki yirmi yılda Osmanlı devleti, Londra, Paris, Viyana ve diğer Avrupa piyasalarından büyük miktarda borçlar almıştır. Osmanlı Devleti kademeli

¹¹¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 111

¹¹² Mübahat Küçükoglu, **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 5

olarak 1875-1876 yıllarında kademeli olarak dış borç ödemelerini durdurmak zorunda kalmıştır. Bu tarihte dış borçlar 200 milyon sterlin'e ulaşmıştır. 1881 yılında uzun müzakerelerden sonra 100 milyon sterline indirilebilmiştir. Avrupalı alacaklıların Osmanlı Devleti üzerinde denetimini ve dış borç ödemelerinin düzenli sürmesini sağlamak üzere Duyun-u Umumiye İdaresi kuruldu.¹¹³

1.1. Paranın Durumu

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapıma halis ya da yarı karışık bir para sistemi kullanmıştır. Paranın değeri içinde bulunan cevherin oranına bağlıydı. Osmanlı Devletinde uzun süre akçe kullanılmış fakat değeri çok düştüğü için sözünü ettiğimiz bu dönemde artık kullanılmamıştır. Akçenin yerine daha çok para ve kuruş'a bırakmıştır.¹¹⁴ Osmanlı Devleti yabancı devletlerinin paralarının kendi içine girmesine izin verirken dışarı para çıkmasına da karşı çıkmaktaydı. Bu yüzden birçok para Osmanlıda kullanılıyordu. Venedik, Floransa, Macar, Fransız, İspanyol paraları bunlara örnek verilebilir. Günlük muamelelerde ve eşya fiyatlarında gümüş kullanılmaktaydı. Yabancı gümüş sikkelere Riyal Kuruş yada Kara Kuruş denilmiştir.

Orhan Gazi zamanında 100 dirhem gümüşten 269 akçe kesilirken, 1566 tarihinde 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmeye başlandı. Ancak gerek dünya maden hareketlerinin etkisi ve gerekse iç piyasadaki para darlığı, Osmanlı'da ilk devalüasyona neden olmuş ve 1585'te 100 dirhem gümüşten 800 akçe kesilmesine karar verilmiştir. Bu kararla akçenin vezni de 0,384 gram olarak belirlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı akçesi bir türlü istikrara kavuşmamış ve 1600'de 100 dirhem akçeden 950 akçe darp edilmeye başlandı ve akçenin vezni ise 0,323 grama düşürüldü. 1618'de 100 dirhem gümüşten 1.000 akçe kesildi. Vezni de 0,307 grama geriledi. Birçok tedbir alınmasına rağmen akçenin düşüşü önlenememiştir. 1705 yılında 100 dirhem gümüşten 1.900 akçe kesilmeye başlandı ve ağırlığı da 0,169 grama düştü. Nihayet 17 yüzyılın sonlarına gelindiğinde akçe para birimi olmaktan

¹¹³ Şevket Pamuk, **İstanbul ve Diğer Osmanlı Kentlerinde Fiyatlar(1469-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 111

¹¹⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 107, 108

çıkılmış, kullanılmaz hale gelmiştir. Böylece akçenin yerini 1688 yılında “Kuruş” ile kuruşun 1/40’ı ölçüsünde olan “Para” almıştır.¹¹⁵ 19 yüzyıla gelindiğinde “Kara Kuruş” esasına rağmen, Cihadiye, Zolata, Riyal gibi gümüş sikkeler ile büyük ticari işlemlerde kullanılan İstanbul Fındık, İstanbul ve Mısır Zer-i Mahbubları, Trablus, Tunus ve Cezayir altınları, Macar ve Yıldız altını gibi yerli ve yabancı altın cinsleri de tedavüldeydi. Kuruş ve para değer kaybederken bu altın cinsleri hızla değer kazanmaktaydı. Paranın hızlı değer kaybı üç dönemde gerçekleşmiştir. XV. Yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmet’in saltanatında, 1580’lerden 1640’lara kadar süren dönemde ve II. Mahmut Döneminde olmuştur.¹¹⁶ Enflasyon II. Mahmut Döneminde çok hızlı artmıştır. Bunda elbette yapılan savaşların ve reformların etkisinin büyük olduğunu görmekteyiz. 19. yüzyılda Osmanlı kuruşunun kur değerleri aşağıdaki gibidir.¹¹⁷

Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri (1822-1870)				
Yıllar	Ağırlık (Gram)	Ayar (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Sterline karşı kur (Kuruş)
1822	4.28	54	2.32	37
1828	3.20	46	1.47	59
1829	3.10	22	0.72	69
1831	3.00	17.5	0.53	80
1832	2.14	44	0.94	88

¹¹⁵ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 139

¹¹⁶ Şevket Pamuk, “İstanbul ve Diğer Osmanlı Kentlerinde Fiyatlar(1469-1914)”, *XIII. Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 110

¹¹⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.208

1839	2.14	44	0.94	104
1844	1.2	83.3	1.0	110
1870	1.2	83.3	1.0	110

Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda 1870'lere gelinceye kadar diğer malların değerini ölçmek için çift metalli (altın ve gümüş) kullanılıyordu. 1844-1881 arasında bir altın liralık sikke 7.211 gram ağırlığında ve 22/24 ya da yüzde 91.67 ayarındaydı. Yani 6.6 gram saf gümüş içeren altın lira, 100 gümüş kuruşa eşit kabul edilmişti. Bir gümüş kuruşta ise 1.0 gram saf gümüş bulunuyordu. 1922 yılına kadar Osmanlı Devletinin piyasaya sürdüğü tüm gümüş ve altın sikkeler, 1844'te belirlenen standartlara bağlı kaldı. Ayrıca günlük işlemler için 5, 10 ve 20 paralık bakır sikkeler üretildi.

1.2. Altın

Ortaçağda, Avrupa'da yüzyıllar boyunca gümüş kullanılmıştı. 13. yüzyıldan itibaren devletler altın sikke basmaya başlamışlardı. Bunda ise ticarete güçlü olan İtalya şehir devletleri gelmekteydi. Osmanlı Devleti ise kesin olarak 1477 yılında, Sultani ya da Hasene-i Sultani ismi verilen ilk altın sikkeyi İstanbul'da üretmiştir. Osmanlı Devletinde hem yabancı hem de yerli altınlar aynı zamanda tedavül ediyordu. Devlet altın fiyatlarını kendi belirlese de serbest piyasa da bu altınlar daha yüksek fiyatlarla alınıp satılıyordu. Bu durum Osmanlı Devletini zor duruma düşürmekteydi. 19. yüzyılın başlarında altın fiyatları; Yıldız 7.5 kuruş, Macar altını 7 kuruş, Fındık altını 7 kuruş, Rub'iyyesi 70 para, İstanbul Zer-i mahbubu 4 kuruş, Nıfiyyesi 100 para, Mısır Zer-i Mahbubu 4 kuruş, Riyal 3 kuruş 10 para şeklinde tesbit edilmiştir.¹¹⁸ Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda ekonomisinin bozulması ile tedavüldeki altınların önemi artmıştır. II. Mahmut döneminde altın sıkça kullanılmış ve para değerlerinin düşüşü durdurulamamıştır.

¹¹⁸ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 142

2. SANAYİ VE İŞLETMELER

17. yüzyılın başlarında Tokat, bütün Anadolu ile birlikte Celali isyanlarından çok fazlasıyla etkilenmişti. Tokat 1640'larda 15-20.000 arasında nüfus barındıran bir şehir halindeydi.¹¹⁹ 17. yüzyılda Tokat hızla sanayileşmeye başlamıştı. Bununla beraber hızla nüfus da artmaktaydı. Doğudan gelen kervanların İstanbul ve İzmir'e gidecek olanlarının ayrılma noktası, aynı şehirlerden gelenlerinde buluşma yeri olmaktaydı. Ayrıca Anadolu'nun iç kesimlerini Sinop, Samsun ve Ünye gibi Karadeniz'in başlıca limanlarına bağlayan ulaşım yolları üzerinde olması da Tokat'ın hızla büyümesine neden olmuştu. Tüm bu nedenler dışında Tokat'ta Osmanlı Devletinin bakır ihtiyacını karşılayan kalhanede bulunmaktaydı. Bu kalhane 19. yüzyılın sonlarına kadar aktif bir şekilde çalışmıştı. Elbette bu sanayi kolu Tokat'ın önemli bir sanayi merkezi olmasına neden olmuştur.¹²⁰ Birazdan bakır işletmesi ayrıntılı şekilde verilecektir. Dokuma, deri ve boya sanayi de diğer sanayi kollarındandır.

2.1. Dokuma

Tokat ve çevresinde bulunan dokumaların genelde küçük çaplı atölyelerde yapıldığı bilinmektedir. Tokat'ta ipek ve pamuklu dokumalar yaygındı. Bu bölgede üretilen ipek kullanılır ayrıca İran'dan gelen ipeği de işleyip iplik haline getirdikten sonra dokumada kullanılırdı.¹²¹ İç piyasa sürüldüğü gibi ayrıca ihraçta edilmekteydi. Tokat pamukluları kalitesinden dolayı Kırım ve çevresinde Fransız yünlü kumaşlarına darbe vuracak kadar ilerlemişti. Tokat'ın meşhur pamuklu ürünleri ve basmaları Samsun ve Ünye iskelelerinden Karadeniz'e çıkmıştır.¹²²

18. yüzyılda yüksek bir üretim kapasitesine ve istihdam gücüne sahipti. Fakat

¹¹⁹ Mehmet Genç, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 36

¹²⁰ Kalhane, Osmanlı Döneminde maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislere verilen isimdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Tızlak, Osmanlı Devletinde Ham Bakır ve İşleme Merkezi Olarak Tokat ve Diyarbakır, Belleten, C. LIX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 643

¹²¹ Mehmet Genç, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, s. 38

¹²² Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınları, İstanbul, 2005, s. 200, 201

sonraki dönemlerde bu sektör zayıflamıştı. Osmanlı Devletinde dokuma sanayi önemli gelişmeler göstermiş olmakla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilemeye ve çökmeye başlamıştı. II. Mahmut ve Abdülmecit Dönemlerinde bu çöküş hızlanmıştı. Avrupa malları Osmanlı pazarlarını yavaş yavaş kaplamaya başlamıştı. Abdulaziz döneminde ise el tezgâhları silinmiştir.¹²³ 19. yüzyılın ikinci yarısında el tezgâhları kalkmış küçük atölyeler artık kapanmıştı. Tüm Anadolu Avrupa'nın baskın üretimine karşı duramamıştı. Sadece ordunun ihtiyaçlarını karşılayan devlet dokuma kurumları bulunmaktaydı.

2.2. Boyacılık

Beyaz olarak satışa çıkarılanlar dışında dokuma yapılan hemen her merkezde boyacılıkta vardır. Anadolu'daki boyahaneler, 16. yüzyıldan başlayarak en kesif olarak Tokat, Çorum, Merzifon, Bursa, Hamid, Ankara, Kayseri, Urfa, Malatya, Maraş, Antep gibi belli başlı merkezlerde bulunuyordu.¹²⁴ Tokat ve civarında yetişen cehri, kökboya denilen bitkilerle palamut ve mazıdan boya çıkarılmaktaydı. Cehri ve kökboya boyacılıkta, palamut ve mazi kösele ve dericilikte kullanılmaktaydı. Bunların işlendiği ve boya elde edildiği yerlere boyahane denilmekteydi¹²⁵ sadece Tokat'ın İpsile kazasında bulunmaktaydı. Boyalar devlet eliyle satılmaktaydı. Üç ana renkten kırmızı için kökboya ve kırmızı, mavi için çivit, sarı için alecehri kullanılırdı. 15. yüzyıldan itibaren bu bölgede olduğu bilinmekle birlikte çok fazla bilgi mevcut değildir.¹²⁶ Boyahane çalışan boyacı ve basmacı esnafının başka yerlerde boyahane açmasını ve Tokat boyahanesinin aksamasını önlemek için kaçak ustaların Tokat boyahanesine çevrilmeleri ve açtıkları boyahanelerin kapatılması emredilmiştir. Dokumacılıkta ve dericilikte kullanılan boya artık 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'dan temin edilir olmuştu. Böylece boyahane bu yüzyılın sonuna doğru tamamen kapatılmıştır.

¹²³ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 350

¹²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, **History of The Ottoman State, Society and Civilisation**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1994, s. 634

¹²⁵ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 202

¹²⁶ Fikri Karaman, **Sivas-Tokat Tozanlı Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 68

2.3. Bakırcılık

2.3.1. Anadolu’da Madencilik ve Bakır Sektörü

İlkçağlardan beri zengin maden yatakları bulunan Anadolu coğrafyasında birçok maden işlenmiş ve kullanılmıştır. Anadolu’daki birçok imalat galerisi bulunmaktadır. Bu imalat galerileri içinde birçok seramik parçası, tahkimat direkleri, taştan yapılma çekiçler ve uçlar bulunmaktadır. Ortaçağda bakır, başta sikke basımı olmak üzere, silah, çeşitli eşya ve kap-kacak yapımı için çok büyük bir önem taşımaktaydı. Artan tüketim ihtiyacına paralel olarak büyük bir bakır üretimi yapılmıştı. Günümüze kadar ulaşan bakır, bronz ve pirinçten yapılan yüzlerce silah, takı ve eşya bulunmaktadır.¹²⁷ Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devletinin erken döneminde bakır, askeri alandan çok sosyal alanda daha yaygın olarak kullanılmıştır. Fakat hemen belirtelim ki, Selçuklu Türkiye’si’nde işletilen madenlere ait bilgiler yetersiz ve dağınıktır. Bu yüzden bu dönemde Anadolu’nun tamamındaki madenler hakkında bilgi edinmemiz güçleşmektedir.¹²⁸ Selçuklular Döneminde Anadolu’da işletilen başlıca maden yatakları ve cinsleri şunlardır: Gümüş: Bunlar sırası ile Ulukışla, Gümüşhane, Gümüşhacıköy, Kütahya ve Kayseri Sarız yöresindeydi. Bakır: Bu dönemde Anadolu’da belli başlı üç bakır işletmesi mevcuttu. Ergani, Kastamonu Küre ve Erzincan bakır işletmeleri idi. Demir: Ulukışla ve Sivas mevkilerinde. Şap: Şap dokumacılıkta kullanılan önemli bir madde idi. Ancak Anadolu dokumacılığında o döneme şapın yerine kök boyalar kullanılmaktaydı. Şapın üretildiği yerler ise Kütahya ve Şarkikarahisardı.¹²⁹ Beylikler Döneminde de bu durum çok fazla değişmemiştir.

Anadolu’da bulunan maden yataklarının özellikle bakır madeninin Yeniçağ’da, Eskiçağ ve Ortaçağ’daki üretimle kıyaslanamayacak ölçüde çok büyük oranda işletilmiştir. Yeniçağda madencilik açısından en önemli olay

¹²⁷ Oktay Belli, **Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi**, Sandoz Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11, 12

¹²⁸ Faruk Sümer, “Selçuklular Devrinde Türkiye’de Madenler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1989, s. 160

¹²⁹ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 27

Anadolu’da işletilen bakır yataklarının, Ortaçağda işletilen, ancak çeşitli sebeplerden dolayı kapanan madenlerin çok daha bilinçli ve sistemli bir şekilde yeniden üretime sokulmasıdır. Yeniçağda üretilen bakır, sosyal hayatta kullanılan çeşitli kap-kacak ile eşyanın yanı sıra, darphanelerde sikke basımı ve özellikle askeri alanda daha çok kullanılmıştır. Yüz binlerce ton bakırın askeri alanda bronz top dökümü için kullanılması ihtiyacı had safhaya çıkarmıştır.¹³⁰ Anadolu’daki belli başlı madenlere yukarda değindik. Fakat hemen belirtelim ki bazı dönemlerde bu kaynaklar hiç kullanılmazken bazı dönemlerde de fazlasıyla kullanılmıştır. Onun için bazı kaynaklarda madenler ve kullanım amaçları farklı gösterilmiş de olabilir. Genel olarak Anadolu’da ki madencilik faaliyetlerinin en üst noktaya geldiği dönem pek tabii Osmanlı Devleti dönemidir. Yine de erken Osmanlı Devleti döneminde dahi bu kaynakların yeteri derecede kullanılmadığını söyleyebiliriz. XVI. Yüzyıla gelindiğinde kaynaklar aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı devletinde madenciliğin, zamanla sayısı büyüklü küçüklü 100’e yaklaşan maden ocaklarıyla belli başlı bir sektör haline gelmiştir. Osmanlı Devletinde işletilmekte olan başlıca maden yataklarını şöyle sıralayabiliriz: Bakır: Kastamonu Küre, Ergani, Gümüşhane, Keban, Espiye, Bilecik, Sidrekapsa, Novaberde, Gümüşhacıköy. Demir: Bilecik, Kığı, Samakov, Rudnik. Altın: Keban, Ergani. Şap: Kütahya, Şarki Karahisar. Kurşun: Niğde Bereketli ve Keban. Osmanlı Devleti madencilik alanında kalayın dışında kendi kendine yeter durumdaydı. Bu arada madenlerin gerek sivil gerekse askeri alanlarda kullanım alanının olduğu da dikkate alınmalıdır.¹³¹ Bu söz konusu madenlerin Osmanlı devletinin başlıca büyük gelir kaynaklarından olduğu söyleyebiliriz.

Dünyanın birçok yerinde yeni maden ocaklarının keşfedilmeye başlanmasıyla, özellikle bakır üretiminde hızlı bir artışa neden olmuştur. Bu da bakır fiyatlarını düşürmüştür. Böylece Osmanlı Devleti maden ihtiyaçlarını daha ucuza dış ülkelerden ithal etmeye başlamıştır. Anadolu’da ki madencilik hareketi

¹³⁰ Oktay Belli, **Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi**, Sandoz Yayınları, İstanbul, 1993, s. 48

¹³¹ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1997, s. 2

hızla düşmüştür. Daha sonraki dönemlerde maden ocakları ve buna bağlı işletmeler kapatılmak zorunda kalmıştır.

2.3.2. Tokat'ta Bakır Madenciliğinin Tarihçesi

Milattan önceki devirlerden yakın devirlere kadar bu bölgenin madencilik açısından önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Tokat bölgesinde, Artova ilçesi Karaoluk köyü ağaçlı mevkiinde, Amus ilçesi Bakımlı köyünde, yine aynı ilçenin Gevrek köyü Kızılpınar ve Gevrek mevkilerinde, Erbaa ilçesi Kozlu bucağı Gümüşlük mevkiinde bakır madeni üretimi yapıldığı bilinmektedir. Fakat bu yerlerde üretilen bakırın işlendiği tesisler ve buna ait buluntulara henüz rastlanmamıştır. Ancak, Osmanlı yönetimine kadar bu yörede yürütülen madencilik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi sahibi değiliz. Hatta bu bölgedeki bakırcılık faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere ancak XVI. Yüzyılda ulaşabilmekteyiz. Bu dönemde Küre madenlerinden elde edilen bakır, Tokat atölyelerinde işlenmekteydi. Bu bölgede bakırcı ve kazancıların oluşturduğu iş kolu büyük bir sanayi halini almıştı. Yine Orta Anadolu Bölgesinden gelen yollar, Tokat üzerinden Karadeniz'de bulunan liman kentlerine açılmaktaydı. Bu nedenle Tokat önemli bir ticaret merkezi durumuna gelmişti.

17. yüzyılda Anadolu'da bakır madenlerinin sadece Gümüşhane ile Kastamonu'nun Küre kazasında bulunduğunu ve her tarafa, yine bu maden merkezlerinden bakırın gönderildiği bilinmektedir.¹³² Doğal olarak eşya imalatında da Tokatlıların bu bölgelerden bakır aldıklarını söyleyebiliriz. Devletin askeri araç-gereçlerinin yapımının yanı sıra günlük hayattaki eşya yapımında da kullanılmaktaydı. Bakır Osmanlı Devletinde önemli madenlerden biriydi. Hem sivil alanda hem de askeri alanda geniş bir kullanım alanı bulunmaktaydı. Bakırın kullanıldığı yerler; İstanbul'daki Tersane-i Amire ve Humbara Hanede ve donanma kalyonlarının gövdelerinin kaplanmasında kullanılmaktaydı.¹³³ 18. Yüzyıla gelindiğinde hızlı bir değişim geçiren askeri teknoloji Osmanlı devletinin madenlere olan ihtiyacını artırdı. Bu dönemde

¹³² Halil Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi**, İstanbul, 1965, (İ.Ü İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik tezi), s. 79-81

¹³³ BOA, A.MKT MHM, 379/88

Anadolu’da maden çıkarılan en önemli merkezler Ergani-Keban bölgeleriydi. Burada çıkarılan madenler Tokat kalhanesine taşınmakta ve burada işlendikten sonra Samsun limanından imparatorluğun merkezine taşınmaktaydı.¹³⁴ Ergani madeni ürünü olan ham bakırın işlenmek üzere Tokat’a gönderilmesi o kadar büyük boyutlara varmıştır ki, devlet, Kastamonu’da mevcut olan kalhanenin faaliyetlerinin Tokat bakırı tarafından tehdit edilmesi üzerine, Tokat’ta üretilen bakırın Kastamonu civarında satılmasını 1783 yılında yasaklamak zorunda kalmıştır. Böyle olunca 18. Yüzyılın sonundan itibaren Tokat’ta bakırcılık Belli başlı bir sektör haline gelmiştir. Ergani madeninden saf olarak getirilip Tokat’ta işlenen bakıra “Tokat Bakırı” denilmeye başlanmıştır. Tokat bölgesinde bakırın devlet nazarında büyük bir önem arz etmeye başlaması, 1790 yılında Tokat dışında tüm bölgelerde kalhanelerin yıktırılmış olduğundan anlaşılmaktadır. Ergani’de maden ihtisali arttıkça faaliyetini genişleten kalhane 19.yüzyılın ilk yarısında 1000 kadar işçi çalıştıran, yıllık 5000 ton çam kömürü kullanarak 1000 ton civarında bakır üretimi yapan büyük bir tesisti.¹³⁵ Fakat bazı zamanlarda mali sıkıntıya düşen kalhaneye ordunun ihtiyacı olan malzemeyi üretmesi için Tokat ve Sivas öşür geliri ile zile kazası vergi gelirlerinin Tokat mal sandığına teslimi dahi istenmiştir.¹³⁶

19. yüzyılın ikici yarısında iktisadi ve teknolojik değişmeler hızlanmıştı. Yeni maden yataklarının keşfi ile maden fiyatlarında büyük düşümlere neden olmuştur. Hatta dünya pazarlarına hâkim olmak üzere az sayıdaki dev firmalar rekabete girmişlerdi. Öyle ki 1880’lerdeki bakır fiyatları 1850-70 dönemi oranlarına göre % 60 derecesinde bir düşüme neden olmuştu. Bu şekilde kalhaneleri işletmek zarara neden olmaktaydı. Bu yüzden devlet kalhaneyi 1880’lerin sonlarına doğru kapamak zorunda kaldı

¹³⁴ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s.173, 174

¹³⁵ Tokat kalhanesinde tüketilen yıllık kömür miktarı ile ilgili bkz. Mehmet Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, 1986, s. 53

¹³⁶ BOA, A. MKT MHM, 77/60
BOA. A MKT MHM, 388/77

2.3.3. Tokat Kalhanesi ve Bakırın İşlenmesi

Kalhane, maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin eritilip külçe haline getirildiği tesislere verilen isimdir. Fakat Tokat kalhanesi bir bakır işletme merkezidir. Bu tesisler Osmanlı Devletinin birçok bölgesinde bulunmaktaydı. Bu türden tesisler, maden ocaklarının yanında bulunabildiği gibi, herhangi bir şekilde maden üretimi yapılmayan bir bölgede de olabilmekteydi.¹³⁷ 18. yüzyılda Bakıra olan ihtiyaç eşya yapımında ve askeri alanda giderek artmıştır. Dolayısıyla devlet maden merkezlerine gereği kadar önem göstermeye başlamıştır. Bu yüzyılın ortalarına doğru Ergani’de bakır işletilmeye başlanması, bu açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Zira burada ham bakır haline getirilen cevher son nihai işleminden geçmek üzere Tokat kalhanesine gönderilmiştir. Bu tarihlerden sonra Tokat, Türkiye’nin en büyük bakır işletme merkezi haline gelmiştir.

Bakır da, altın ve gümüş kadar değerli bir madendi. Osmanlı toplumu sivil alanda bakırı fazlasıyla kullanmaktaydı. Bakırı devamlı askeri ihtiyaçlara tahsis etmek toplumda huzursuzluklara neden olmaktaydı.¹³⁸ 18 yüzyılda bakır satışının iç piyasaya durdurulduğu biliniyorsa da 19 yüzyılda kontrollü bir şekilde piyasanın ihtiyacı karşılanmıştı. Birçok bakır eşya Tokatlı bakır ustaları tarafından yapılmak suretiyle Anadolu’ya yayılıyordu. Osmanlı Devleti 1850 yılının başından itibaren iç piyasaya satışı durdurmuştu.¹³⁹ Bu durum Tokat esnafının tepkisi sonucu yeniden belirli bir miktar bakır satışı yapılmıştır. Mesela 1273/1857 tarihli belgede, tarafeyne verilmesi mukarrer olan yirmi bin kıyye nühasın i’ta olunmasından dolayı bazı istida-i havi tokad bakırcı ve kazgancı esnafı tarafından rikab-ı hümayun-u hazret-i padişahîye takdim olunan arz-ı hal leffen sidde-i hümayuna irsal kılınmış olmağla icra-yı muktezasına tevakkuf-ı

¹³⁷ Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, Belleten, C. LIX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 226

¹³⁸ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 162

¹³⁹ 1268/1852 tarihinde Tokat kalhanesinde bir yangının çıktığını ve bu yangının söndürüldüğünü ancak kalhanenin bir kısmının yandığını biliyoruz. Osmanlı devletinin ise bakır ihtiyacını karşılamak için iç piyasaya bakır satışını durdurduğu ve üretilen bakırın tamamını aldığı bilinmektedir. Yangından sonra yeniden yapılandırılan kalhane nihayet iç piyasaya bakır sürmeye başlamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz BOA, MKT UM 90/23

himem-i behiyeleridir.¹⁴⁰ Bu bölgede bulunan Ermeni bakırcı ve kazancı esnafı hiçbir surette kalhaneden bakır temin edemiyordu. Ermenilerin şikayetine karşı Sivas eyaletine gönderilen fermana; Sivas eyaleti dahilinde vaki Tokad kazasında mutavattın Ermeni bakırcı esnafına bir müddetden beri nühası verilmediğinden ticaretleri muattal olarak akdas-ı yevmiyelerinin tedarikinde ve vergilerinin ifasında aciz kaldıkları cihetle zarurete düşer olduklarından sabıkı vechile esman-ı lazımesini hazine-i celile-i maliyeye te'diye ve teslim edeceklerine muteber sarraf irae etmek üzere bunlara şimdilik bir yüz bin kıyye nühas i'tası istidasına dair ermeni patrikliğinin takririyle merbut evrak meclisi valaya ledel i'ta siyak-ı istida'a nazaran icabının savb-ı Samilerinden istifsarı tezkar olunarak mezkur takrir takımıyla leffen gönderilmiş olmağla iktizayı maslahatın ifadesi babında irade efendimindir.¹⁴¹ Bu fermanın sonra ermeni esnafı bakır temininde sorun yaşamış olmalı ki ferman aynı tarihlerde yeniden Sivas Eyaletine gönderilmiştir. Bu bölgedeki Ermeni esnafının bu haktan faydalanması istenmiştir.¹⁴²

2.3.4. Nakliyat ve İaşe

2.3.4.1. Tokat Kalhanesine Yakıt Temini

Osmanlı devleti yüzyıllarca yakıt maddesi olarak odun kömürünü ve kütüğü kullandı. Fakat XVIII. yüzyılda Avrupa'da bu yakıtların yerini maden kömürü aldı. Daha sert olması ve uzun müddet yanması hem işi hızlandırıyor hem de maliyeti düşürüyordu. Osmanlı devleti ise bu dönemlerde odun kömürü ve kütük kullanmak suretiyle madenlerini işletiyordu.

19. Yüzyılın ikinci yarısında da Osmanlı Devleti odun kömürü kullanmaya devam etmiştir. Örneğin, 1267/1851 tarihli belgede; Mukaddemki vaki olan iş'arımız vechile ahali-i merkumenin ücret-i münasip ile kalhane-i mezkure kömür nakl etmelerinin mahallince bir hüsn-ü surete rabtıyla keyfiyetin iş'arı hususatı tarafında tekid ve taahhüdü lazım geleceği tezekkür olunmuş olmağla

¹⁴⁰ BOA. MKT. DV, 104/12

¹⁴¹ BOA. A. MKT NZD, 127/52

¹⁴² BOA. A. MKT NZD, 129/64

ber-minval-i muharrer icabının sür'at-i icrasıyla keyfiyetin itmamına himmet etmeniz siyakında.¹⁴³ Kalhanenin kapatılmasına kadarki sürede odun kömürü kullanılmıştır. Madenlerin işlenmesinde odun kömürü fazlasıyla kullanılmaktaydı. Osmanlı devleti kömür temini konusunda ve çıkan aksaklıkların halli hususunda 1267/1851 tarihli bir belgede, Tokat kalhanesi lazımıyesi için ma'lum ül-esami Kurra ahalisine kömür hark ve nakline tevcih ve taahhüd ettirildiği ve Turhal Kazası dâhilinde Kâin Sebin karyesi ahali ve bu babda taannüd idüb ahhal-i merkumenin kalhane-i mezkûr akçesinden otuz iki bin guruşdan mütecaviz zimmetleri olarak iki seneden beri tevkif etmekde bulundukları kalhane-i mezkûra müdürü Abdurrahman efendinin tevarüd eden şifresinde iş'ar olunmuş idüğünden keyfiyet ma'den-i hümayun meclisinden led-s-sual suret-i iş'ara nazaran işbu kömür maddesi yoluna girüb efendiyi mumailihin dahi bu babda ikdam ve gayreti meshud bulunmuş olduğundan ba'dema dahi bu babda ikdam ve gayretle zikr olunan Sebin Karyesi ahali zimmetlerinde olan meblğ-ı mezkûrun serian ihtihsal olunmasının müdür-ü mümaileyh ve kurra-yı mezkure ve ol vechile kömür nakline müteahhid olduklarından şu hususi mütenaya ziyadessiyle ikdam ve himmet kalhanenin savb-ı valalarına bilirlmesi meclisi mezkûrdan ifade kılındığı beyanıyla icra-yı icabı hususu maliye nazırı atufetlü efendi hazretleri tarafından ba-tezkere iş'ar olunmaktan naşi keyfiyet meclis-i vala'ya lede-l-havale kalhane-i mezkûrun germiyet-i a'mali ziyade kömürün vücuduna mütevakıf olduğundan kura-yı mezkûra ahalisine müteahhid oldukları vechile ziyade kömür hark ve nakl ettirilmesi akdamat-ı kâmile ve mukteziyenin ifası hususunun savb-ı valalarına ve ba'dema dahi umur-u me'murelerinde ikdam ve gayretle zikr olunan sebin karyesi ahali zimmetlerinde olan mebalğ-i mezkurun surat-i tahsili hususunun müdür-ü mumailiyhe bildirilmesi tezekkür olunan ol vecihle keyfiyet başkaca müdür-ü mumailiyhe bildirilmiş olmağla zat-ı valaları dahi ber-minval-i muharrer iktiza-yı halin icrası hususuna mezid-i itina ve himem buyurmaları siyakında tezkere.¹⁴⁴ Osmanlı Devleti madenlerin yakınında ki bölgelerden kömür temin edilmesi yoluna gidiyordu. Amaç, maliyeti düşürmek ve zaman

¹⁴³ BOA. A. MKT UM, 55/72

¹⁴⁴ BOA, A. MKT. UM, 62/31

kaybedilmesi önlemektir. Bakır nakliyesinde olduğu gibi kömür nakliyesinde de ahali vergiden muaf tutulmuştur.¹⁴⁵ Sivas valisi Tokat kadılarına sıkça hitap etmekte ve madenlerde çalışan madencilerin ve kalhanede çalışan amelelerin serbestiyetlerine dokunulmamasına yönelik emirler vermektedir.¹⁴⁶

2.3.4.2. Ergani'den Tokat'a Ham Bakır Nakli

1770'lerde Ergani madeninin aktif olarak kullanılmaya başlamasıyla burada bulunan ham bakır Tokat'a gönderilmeye başlanmıştır. 19. Yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.¹⁴⁷ Ergani madeninden çıkarılan ham bakırın, Bozok sancağındaki Yeniil aşiretinin develeri ile Tokat kalhanesine taşınmaları "ka'ide-i kadimen" idi. Fakat yeniil aşiretinin bu işten kar sağlamadığı ve nakl işlemlerinde sorun çıkardığı bilinmektedir.¹⁴⁸ 1795'de Ergani'den Tokat'a getirilen ham bakır için 8000, 1809'da 7000, 1824'de 4000 deve kullanılmıştır.¹⁴⁹

Tokat'a ham bakır nakledileceği zaman Bozok sancağı mutasarrıfına deve ihtiyacı bildirilir, mutasarrıf da adı geçen aşiretlerden temin ettiği develerin taşıma işlemine hazır olduğunu bildirirdi. Tokat'tan Amasya'ya kadar Ezine Pazarı arabalarıyla yetmediği takdirde Kazova Artova arabalarıyla; Amasya'dan Samsun'a kadar da Kavak kazası arabalarıyla taşıma yapılmaktaydı.¹⁵⁰ Yine Yeniil aşiretinden 1271/1855 tarihinde Ergani madeninden Tokat kalhanesine ham bakır taşınması için 5000 deve gönderilmesi istenmiştir. Örneğin, 26 Cemaziyelahir 1271 tarihli belgede, Hazine-i Celile ve Hazine-i Hassa-ı Şahanenin Maden-i Hümayundan tertib olan ma'lum-ül mikdar ham nühas malının Tokat kalhanesine nakli için Yeniil aşairinin senevi beş bin mehar deve

¹⁴⁵ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 174, 175

¹⁴⁶ Mehmet Beşir, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 198, 199

¹⁴⁷ BOA, A. MKT MHM, 71/34

¹⁴⁸ Her sene istenen develerin Yeniil aşireti tarafından nakil için gönderilmediği ve develerin İzmir ve diğer bölgelere ticaret amaçlı gönderilmesinin uygunsuzluğu ve yapılan işlemler hakkında bkz. BOA, A. MKT. MVL, 115/100

¹⁴⁹ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 203

¹⁵⁰ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Barış Matbaası, Tokat, 1973, c. 4, s. 26, 27

vermeleri müesses olan nizam-ı iktizasından ise de iş bu müretteb olan develerin bir müddet berü tamamıyla sevk olunamamasından naşı hazine-i Celilenin mal mevcudu kamilen nakl olunmayarak kalmış ve geçende me'muren Hazine-i Hassayı nezaret-i elilesi canibinden irsal kılınan sabit ağa ma'rifetiyle tedarik olunan beş bin deveden şimdiye kadar ma'den-i mezkura bin yüz yirmi altı deve sevk olunmuş olacağı mukaddem ve muahhar vuk'u bulan işarattan anlaşılıb şu aralık hasb-el-hal Top Hane ve Tersane-i Amire ve Meskuka-ı Nuhasiye için şiddet-i luzum olan küllüyetli nühasın celb ve nakli zat-ı maliyeye bir kat daha ehemmiyet verilmesiyle vesail-i serranın ihtisali farizadan ve bunun husulu dahi müretteb olan develerin vakt-i müdevver etmeksizin bir taraftan sevkine mütevakıf olduğundan ve mar-üz-zikr müretteb olan beşbin mehar devenin vakt ü zamanıyla terttib ve tesviki aşair-i merkumenin müretteb ve zimmetleri olacağı müsülü zat-ı valalarının dahi mütehettim uhde-i memuriyeti bulunduğundan işbu müretteb olan develerin bir re'si gerüye bırakılmayarak kamilen ve serian ma'den-i mezkura sevk ve irsaline ve bunlardan develerini ticaret ve saire için aher mahallere sevk etmiş olanlar olduğu halde mukabil-i kadimi vechile olanlara aherden istikra etdirilerek ikmal-i tertibi ve sairenin istihsalıyla mevcut nühasın tamamen nakl olunarak arkası alınmasına fevkalgaye hasr-ı mesai ve dikkat olunması ve tekasül zuhurundan hasıl olacak mesuliyet taraf-ı savbiyelerine aid ve raci olacağından ona göre icra-yı iktizasına bakılması hususunun savb-ı valalarına bildirilmesi meclis-i vala'da tezekkürü tenzib olunan ve bil istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi dahi ol müzekkerede müteallik ve şeref-sadır virülüb keyfiyet nezaret-i celile-i müşarünileyha ile Ankara kaimakamlığına dahi bildirilmekle ve tafsile sahip olmadığı üzere şu vakt-i ihtiyaca göre mevcut nühasın celbinde olan lüzum ehemniyet keyfiyeti pek ziyade olub münhali oldukları şiar-ı mehmedani himemkarı ve şuneleri madde-i mütenanın hüs-ü husulu zat-ı satvetilerine intizar olunmakta bulunan emr ve ferman-ı hümayün hazret-i padişahane mantuk-u münifi üzeere müretteb devenin bir re'si geriye bir daha te'kide hacet bırakılamayarak ve bu babda mümkün mertebe tekasül vukua getirilmeyerek müsarrdaten tedarik ve teşviki ile mezkur nühasın tamamen nakli esbabının istihsalı ve istikmaline bizzat sarf-ı mesai himmetle her halde ibra-ı müesser olunmalarıyla bezl-i makderet ve keyfiyetin

iş'ar bulunması.¹⁵¹ Görüldüğü gibi daha önceden istenilen 5000 deveden ancak 1326 deve Erganiye ulaşmıştır. Yani Bozok bölgesindeki Yeniil aşireti bu bölgeye deve göndermek istememektedir. Her ne kadar Bozok mutasarrıfları zorlama ile de olsa, Erganiden Tokat'a bakır naklini kolaylaştırıcı önlemler alsalar bile, çoğu zaman nakl işi sekteye uğramaktaydı. Geçici önlemler alınmışsada, kalıcı herhangi bir önlem alınamamıştı. Bu bölgelerdeki bakırın ısrarla Tokat kalhanesine gönderilmesi istenmiştir. Bu nakl işlerinin sekteye uğramasının temelinde ise Yeniil aşiretinin bu işten çok fazla kazanç sağlamaması etkili olmuştur. Yine 1269/1853 tarihli belgede; iki yüz beş bin dokuz yüz otuz üç batman nühas-ı hamın nakline vaki deve ve kiracı hayvanatı tedarikiyle beher kantar-ı cedidesinin ücret-i kadimesi olan elli guruşa icabına göre otuz, kırk guruş yani beher kıyyesine yimibeşer para veyahud daha ziyade noksan zamm ve eshab-ı hayvanatın irzasıyla nuhas-ı mezkûrun hemen şimdiden tokat kalhanesine nakl ile a'mal etdirilmesi hazinece menaf'i mucib olacağından bahisle verilecek ücret kalhane-i mezkure müdürü tarafından i'ta olunmak ve işbu kat olunacak ücretin nuhas-ı mevcudu mezkure mahsus olmak üzere tesviyesiyle sal'i hal ve sinin-i atiye tertibatı yine ücret-i sabıka ile nakl etdirilmesi istenmiştir.¹⁵²

Buradaki nakl işlemindeki aksaklıklar her defasında imparatorluk merkezi tarafından düzeltilmiş ve çok sıkça uyarı gönderilmiştir. Bütün bu uyarılardan sonrada aksaklıklar devam etmiş ve Osmanlı Devleti yine bir fermanla kantar-ı celbisi olan yüz seksen okka için tahsis ve i'ta olunan yirmi beşer guruş ücretin muahharan ellişer guruşa iblağ olduğu bildirilmiştir.¹⁵³ Bu dönemde Osmanlı Devletinin bakır ihtiyacı öyle artmıştır ki yüzde elliye varan bir ücret artışıyla her sene istenen bakır miktarının karşılanması sağlanmıştır. Tokat taşınan bakırın istenen seviyelere ulaşmaması üzerine Tokat kalhanesinden Maliye Nezaret-i Celilesine gönderilen bir kararnamede; Müfad emr ve iş'ar ali-i hazret-i vekalet-penahileriyle muharrerat-ı meb'use müeddası rehin-i ikan-ı aciz-anem olarak keyfiyet maden-i hümayun meclisine lede-l-havale işbu nakl-i nühas için

¹⁵¹ BOA, A.MKT. UM, 207/22

¹⁵² BOA, A.MKT. MV, 62/55

¹⁵³ BOA, A.MKT. MV, 115/100

luzumu olan develerin mahallerinden bittertip sevk ve izamı zımnında beher sene on sekiz, yirmi bin guruşa harcırah i'tasıyla bu taraftan mahsus mübaşir tayin olunmakta ise de bundan faide-i matlube müşahade olunamadığından bu işin mahallerinden luzumu mikdar zaptiyeler ta'yin olunarak gördürülmek üzere bir kaç sene akdem mübaşir i'zamından sarf-ı nazar olunmak ve siyak-ı inhaya nazaran bunun için muvakkaten otuz nefer zabtiyenin istihdamına lüzum görüldüğü anlaşılmış olduğuna ve maden-i mezkurda mevcut olan nühasın mevsim-i nakli gûzar etmeksizin şu günlerde serian ve kamilen Tokat kalhanesine nakli ve tenzili mertebe-i ehemmiyetde bulunduğuna binaen icab eden maaşlarının ba'de hazine-i celile ile ma'den idaresi beyminde tesviye-i icabına bakılmak üzere ber-muceb-i inha bir buçuk ile mah müddetle muvakkaten olmikdar zaptiyenin istihdamı zımnında mezuniyeti havi valilik-i mezkure cevapname-i sami-i sedaret penahilerinin tasdiri lazım geleceği bamizüekkere ifade ve muharrerat-ı mezkure leffen takdim ve iade kılınmış olmağın ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyül emrindir.¹⁵⁴ Ergani'den Tokat'a nakl esnasındaki sorunları gidermek üzere 30 zaptiye istenmiştir. Yani yukarda değimiz gibi nakl esnasında birçok sorun oluşmuş ve devlet farklı yollarla sorunları çözmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti nakl işlemlerinin hızlanmasını sağlamak için 1276/1860 tarihinde Ma'adin-i Humayun-a gönderdiği bir hükümle bu nühasın naklinden dolayı ahalinin hafifce vergü tahsili olunacaktır. Şeklindeki hükmü ile de bu bölgede nakl işlemlerini gerçekleştiren ahalinin vergi indirimine tabi tutulacağı söylenmektedir. Ergani'de üretilen ham bakırın devamlı olmamakla birlikte, bir kısmının arızı olarak doğan şartların gereği olarak zaman zaman Diyarbakır'da bulunan kalhanede işlendiği bilinmektedir. Bakır nakli ile ilgili işlemlerde tüm emirler Ma'aden-i Hümayun emine ve kalhane nazırlarına ayrı ayrı gönderilirdi.¹⁵⁵ Tokat ve Diyarbakır kalhanelerine taşınan bakırın miktarı ve buna bağlı olarak da ilgili kazaların hisselerine düşen hayvanları tedarik ederek

¹⁵⁴ BOA, A.MKT. MHM, 384/97

¹⁵⁵ Keban ve Ergani madenleri idari açıdan ayrı bulunmaktaydı. 1775 yılına gelindiğinde ise bu iki maden birleştirilmiş Ma'adin-i hümayun Emaneti adını almıştır. Daha sonraki dönemlerde bu isimle zikredilmiştir. Bununla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1997, s. 15, 16

Ergani'ye ulaştırmaları civar kazaların ileri gelenlerine bildirilirdi. Yani nakl işlemleri Bozok sancağı aşiretleri tarafından ve Ma'adin-i Hümayun bölgesi civarındaki ahaliden istenmiştir. Konya valisi Ali Paşa'ya gönderilen bir fermanla Tokat'a ve Mersin limanlarına taşınmak üzere Niğde, Aksaray, Kırşehir gibi bölgelerden hayvan temin edilmesi de istenmiştir.¹⁵⁶ Fakat bu türden isteklerin nadiren olduğu bilinmektedir. Nakliye işlemlerinin Ergani bölgesinden yâda Tokat bölgesinden yapıldığı ama genel olarak nakliye işi ile Bozok Sancağındaki aşiretlerin görevlendirildiğı bilinmektedir. Eğer madenlerde yığılma olmuş veya nakliye işlemlerinde aksama olmuşsa civar bölgeler de nakliye işi ile görevlendirilirdi.

2.3.4.3. Tokat'ta İşlenen Bakırın Samsun Limanlarına Nakli

Ergani madeninden ham olarak çıkarılan bakır madeninin Tokat kalhanelerine nakledilmesine değinmiştik. Tokat kalhanesinden, İstanbul'a sevk edilen bakır ise 1795 yılına kadar arabalarla İznikmid (İzmit) iskelesine, bu tarihten sonra da kara yolu ile Tokat'tan Samsun iskelesine gönderilmiştir. Bozok Sancağı aşiretlerinin develeri ile Ergani'den Tokat'a taşınan bakır madeni buradan da hızla Samsun limanlarına yine Bozok Sancağı'nın aşiretleri ve Amasya ve Canik bölgesi ahalisi tarafından taşınmıştır. 1283/1867 tarihli bir belgede, Tokad kalhanesinde mevcut olan nühas-ı matbuhun Samsun iskelesine nakli için lüzum görülüp Bozok kazalarından tedarik ve sevki ticaret nezaret-i celilli canibinden talep ve iş'ar olunan develerin Samsun'a zahire nakl etmekte bulunmasından dolayı beyan-ı mazeret-i müşar-ün ileyha tarafından ifade kılınmıştır.¹⁵⁷ Tokat kalhanesinde biriken bakırın Amasya Canik Sancaklarından arabaların gönderilmediğı ve bu suretle nakil olunamadığı birçok defasında merkezden uyarıların alındığı bilinmektedir.¹⁵⁸

Uzunca bir süre Samsun limanları kullanılmıştır. Çünkü deniz yolu olması

¹⁵⁶Niğde Sancağında bulunan Nevşehir ve Ürgüp'ün Kırşehir ve Aksaray kazalarında Haremeyn ve Boynuincelü aşiretlerinin develeriyle ve seba'eddin ahalisinin hayvanlarıyla Ergani'den Tokat'a ve Ergani'den Mersin limanlarına nakliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, A.MKT. MHM, 384/97

¹⁵⁷BOA, A.MKT MHM, 376/13

¹⁵⁸BOA, A.MKT MHM, 379/88

maliyet fiyatlarını düşürmüştür. Ayrıca burada işlenen cevherler ihraç edilebilirdi. Mesela, 1283/1867 tarihli bir belgede; ma'den kaymakamlığına Tokat kalhanesi müdüriyetine mahsus gönderilen tefeîş me'murundan alınan malumata nazaran Ergani madeninde elyevm yüz kırk altı bin batman ham ile seksen altı bin beş yüz doksan kantar cevher mevcut olup az bir himmetle sene-i haliye içinde dahi yüz elli beş bin altı yüz seksen iki kantar cevherin ihrac olunabileceği ve bunlar ise üç milyon yüz altmış beş bin sekiz yüz nühas-ı matbuh husule geleceği tahkikat-ı vakıadan anlaşıldığından istihsaliyle dersaadete naklinde ve küsurunun cevher olarak nehr-i Fırat, Birecik ve Halep tarikiyle İskenderun'a irsaliyle zikr olunan nühasın İngiltere'ye idhalinde olan ehemniyeti tarife müstagni olmayacağı inkâr olunamaz ise de bu mikdarın hayyiz-i husule vusûlü ise Tokad ma'den ve kalhane memurunun ikdam ve gayretleriyle ve delaletiyle nakli sevki dahi me'murin-i mülkiyenin itina ve himmetleriyle luzum görülecek hayvan ve arabanın iş'arı vukuunda hemen mezkûr maden ve kalhaneye sevk ve tertib olunmasına ve şayet olunmayub irsalâta sekte gelecek olur ise ol halde me'murin-i mülkiyenin mesulin-i şedide olacağı ona her türlü ikamat ve takyidatın hazır ve ibsaline ve müdüretle vesaya-yı lâzıme ahz ve keyfiyetin mamur-et-ül aziz deyleti valisi ve Sivas valisi devletlû paşalar hazeratına da bildirilmiştir.¹⁵⁹

2.3.4.4. Samsun İskeleyinden İstanbul'a Bakır Nakliyatı

Ergani madenlerinden ham olarak alınan madenler Tokat'ta işlenmekteydi. Bu taşıma işlemlerinin Bozok Sancağındaki Yeniil aşireti tarafından yapıldığını söylemiştik. Tokat'a gelen bakır işlenerek yeniden İstanbul'a gönderilmek üzere Samsun limanlarına gelmekteydi. Bu taşıma işlemi öncelerde karadan sağlanırken 19. yüzyılın başlarından itibaren deniz yolu ile sağlanmaya başlamıştır. Tokat bölgesinden getirilen bakır cevheri Samsun limanlarında hazır vaziyette bekleyen gemilerle İstanbul'a nakledilmiştir. Taşıma esnasında yapılan

¹⁵⁹ BOA, A. MKT. MHM, 380/61

1 okka = 400 dirhem = 1.283kg, 1 batman = 6 okka = 7.692kg, 1 kantar = 44 okka = 56.408kg. yine aynı belgede ağırlık birimlerinin karşılaştırılmasıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

masrafların tamamı devlet hazinesi tarafından karşılanmıştır.¹⁶⁰

2.3.5. Askerlikle İlgili Hükümler

Askerliği gelip bölgelerden Tokat kalhanesine kömür nakleden erkek bireylerde askerlikten muaf tutulmuştur. Örneğin 1267/1851 tarihli bir belgede; Tokat kalhanesine tabi kömürün karadan Tokat kazasında kain ma'lum-ül-esami kura ahalisinden neferat-ı askeriye alınmakta olduğundan ma'füvü olmadıkları halde ba'dezin kalhane-i mezkura kömür nakl etmeyeceklerini kattıyyen ifade etmiş olduklarından ol babda istizanı şamil zikr olunan kalhane müdürü efendi tarafından gelen şifre ile maliye nazırı atufetlü efendi hazretlerinin tezkeresi Meclis-i Vala'ya havale ve devletlü serasker paşa hazretleriyle muhabere olunarak mezkur karyelerden alınacak neferatın Sivas ve Tokat meclislerinin kararı vechile kur'adan istisnası veyahut hisse-i askeriyelerimizi mezkur Tokat ve Turhal kazalarına yetiştirilmesi semeratını müstelzim olacağından tecviz kömür hark ve nakil etmeleri dahi Hazine-i Celileye hasar-ı külliye mucip olacağı cihetle kat'ıyyen kabul olunamayacağı müsüllü ve hususen mahallinde cihet-i imkaniyesi sureti tevccühle olmak lazım gelirse tahkik ve müdür-i mümaileyh ile dahi muhabere olunarak keyfiyetin bilu-taraf ifade olunması meclis-i mezkurdan ba-mazbata ifade olunup mucibince keyfiyet nazır-ı müşar-ün-ileyhe hazretleriyle müdür-i mümaileyh buyrulmuş olmağla ber-minval-i muharrer tahkikat-ı lazımenin icrasıyla keyfiyetin izahen ve cerhan bu tarafa iş'arı hususuna himmet etmeniz siyakında. Tokat civarındaki erkek nüfusun bir hayli yüksek olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti hayati önem arz eden işlerde daha esnek bir politika izlemiştir. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının metalürji sanayinin önemini kavramış olduklarını da gösterir.¹⁶¹

2.3.6. Tokat Kalhanesinin Yönetimi

Tokat'ta 1786'ya kadar iki tane kalhane bulunmaktaydı. Fakat bu kalhaneler ihtiyaca cevap vermeyince iki tane daha kalhane yapıldı. 19. Yüzyıl boyunca bu dört kalhane varlığını sürdürdü. Tokat, Tanzimat'a kadar idari

¹⁶⁰ BOA, CSM, 19/976

¹⁶¹ BOA, A. MKT MVL, 35/42

alandan nazırlar tarafından idare olunmaktaydı. Fakat daha sonra bu dönemde yapılan idari düzenlemelerle kaza müdürlüğü ile kalhane idaresi bütünleştirilmiştir. Bu birleştirilme 1264/1848 yılındaki bir belgede şöyle ifade edilmektedir; Tokat kalhane müdürlüğüne dair mukaddeme gönderilen tahrirat-ı senaverinin vusulüyle bu madde hakkında bazı mertebe istibah olunub istifsar-ı rey'e şamil tevarud eden sakka'yı behiyyelerini meal-i mazar eylemesi ma'lum-u senaveri olmuş ve kazayı mezbure müdürlüğü kalhane-i mezkur müdürlüğü ile birleştirilüb ba irade-i seniyye Ragıb Ağa'ya marifetle idare olunarak bir güne şikayetçisi olmadığı halde kazayı mezkur müdürlüğü Meram Paşazade Hüseyin Bey'e ihale edilmiş ise de kalhane-i mezkure müdürlüğünün yine birlikte olarak iradeleri derkar olunageldiği iş'ar-ı senaveriye tatbikan mezkur kalhane müdürlüğünün beraber olarak Kemaken Ağayı mümaileyh uhdesinde ikbasiyla mümailey Hüseyin Bey'in dahi zir-i idare-i behiyyelerinde bulunan sair münasib bir müdürlükte istihdamı lazım geleceği beyanıyla.¹⁶² Böylece kalhane kaza müdürünün emrine verilmiştir. Fakat bu uygulamanın 1850 yılında son bulmuştur. Kalhanenin bağımsız bir şekilde idare edilmesi yoluna gidilmiştir.

2.4. Diğer Sanayi Kolları

Boyacılık, dokumacılık ve bakırcılık gibi sanayi kollarının yanı sıra Tokat'ta köselecilik de (dabakhane) bulunmaktadır. Köselecin değerlendirilmesine göre azalıp çoğalmıştır. Diğer sanayi kolu sabunhaneciliktir. Karasabun yapılmaktadır. Daha çok çamaşır vb eşya temizliğinde kullanılmıştır. çulhacılıkta diğer bir sanayi koludur. Tüm bu sanayi kolları Osmanlı döneminde görülen sanayi kollarıdır.¹⁶³ Bunların çoğunluğu Cumhuriyet'ten sonra yok olmuşlardır. Ayrıca anayolların Tokat'tan geçmemesi Tokat'ı iyice tenhalaştırmıştır.

¹⁶² BOA, A. MKT MHM, 3/84

¹⁶³ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 204-208

3. TİCARET

3.1. Tokat Esnaf Teşkilatı

16. yüzyıldan sonra Anadolu’da önemli bir ticaret merkezi haline gelen Tokat önemini sonraki yüzyıllarda daha da artırmıştır. Tokat kenti, birçok vakıf dükkânı, han ve çarşıda gelişmiş bir ticaret potansiyelinin bulunduğu bir ticaret ve sanayi şehri vasfını korumuştur. Anadolu, İran, Bağdat, Basra, Şam ve Halep’ten gelen anayolların birleştiği kavşaklar Sivas, Tokat ve Amasya’dan geçmekteydi. Bu yüzden gelişmiş bir ticari potansiyele sahipti.¹⁶⁴ Bu derece önemli bir kavşak noktasında olmasını gösteren bir olgu da 1708 de Tokat’ın iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmesidir.¹⁶⁵ 18. yüzyılın sonunda birçok yerlerde ticaret, Müslüman tüccarların elindeydi. En kuvvetli oldukları yer Suriye eyaletiydi. Buna nazaran Anadolu’da kuvvetleri az, İstanbul’da ise düşük seviyedeydi. Bunun sebebi Avrupa diplomatlarının ve batı tüccarlarının gayri Müslim Osmanlıları korumaları ve onlara taviz vermeleriydi. 19. yüzyıl boyunca Avrupalı tüccarlar iç ticarete egemen olmuşlardır.¹⁶⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tüccarlar arasında mücadele başlamıştır. Tüm Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Tokat’ta da Ermeni tüccarlar ve Müslüman tüccarlar arasında bir rekabet olmuştur

Osmanlı Devletinde esnaf grupları lonca teşkilatı çevresinde örgütlenmişlerdir. Her esnafın başında gerek aralarında, gerekse devlet ile olan ilişkileri düzenleyen, esnafa hammadde sağlayan, hammaddeyi esnaf arasında eşit bir şekilde bölüştüren, üretilen malın kalitesini kontrol eden, esnafın narha uyup uymadığını kontrol eden, esnafın eğitimine dikkat eden, esnaf geleneklerine uyulmasını sağlayan, esnaftan olmayanların mesleğe girmesine izin vermeyen, devletin esnaftan istediği vergi vb. işleri yerine getiren esnaf yöneticileri vardı. İki

¹⁶⁴ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s.148

¹⁶⁵ İç ticareti vergilendirmeye yönelik gümrük teşkilatının Bursa, Şam, Halep, Bağdat gibi büyük ticaret merkezlerini kapsadığı düşünülürse 18. yüzyılın başlarında Tokat’ın bu büyük merkezlerle yaklaşan bir büyüme hızının olduğu söylenebilir. Daha fazla bilgi için bakınız. Mehmet Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, s. 37

¹⁶⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1924)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1999, c.2, s. 956

veya daha fazla esnafın bir şeyhi olabilirdi. Esnaflar aralarında seçtikleri birini naib ilamı ile İstanbul'a bildirirler, beratın yazılması ile esnaf şeyhi ataması tamamlanırdı. Yine görevinde kusur gösteren esnaf yöneticileri de esnafın bildirmesi ile görevden alınırdı. Esnaf yöneticilerinin toplumda farklı görevleri de bulunmaktaydı. Adli, mali, beledi, mesleki görevleri de bulunmaktaydı.

3.1.1. İpekçi Esnafı

18. yüzyıl başlarında Tokat'ta yerli ipek ticareti önemli bulunmaktaydı. Yörenin oldukça büyük oranda ipek üretimine ek olarak, her yıl 8-10 yük İran ipeği işlenmekteydi. Bütün bu ipekler hafif kumaşların, dikiş ipliklerinin ve düğmelerin yapımında kullanılıyordu. Zamanla İran'dan gelen ham ipek miktarı azalmış ve Tokat'taki sanayinin bu azalmayı telafi etmek üzere, ithal edilen ipeğin artan bölümünü çekmeye çalıştığı Erzurum gümrüğünden ipek geçiren tüccarlar arasında Tokatlıların, gittikçe büyüyen paylarla hep birinci sırada olduğunu bilmekteyiz.

17. ve 18. yüzyıllarda Tokat'ta ipekli sanayi çok gelişmişken 19. yüzyılda bu sahada ilerleme durmuştur. Aslında bu durum sadece Tokat'ta değil diğer Anadolu kentlerinde de görülmüştür. Daha çok Venedik ipeklileri kullanılmaya başlanmıştır. Hatta saray çevresi bile Venedik ipeklilerini kullanmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Mehmet Beşir'in vermiş olduğu bilgilere göre, Tokat hazinesine 1.000 akça vererek ipekçiyan esnafının meşihatına beratla müştereken mutasarrıf olan Seyyid Hasan, Seyyid Hüseyin ve Seyyid Mustafa adlı şahıslardan, Seyyid Hüseyin ve Seyyid Hasan vefat etmiştir. Boşalan hisseler ise çocukları arasında paylaştırılmıştır.¹⁶⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında Seyyid Hüseyin'in çocukları Nurullah ve Lutfullah, Seyyid Hasan'ın çocukları, Mehmet Said ve ahmed ise her sene maktu malları voyvodalarına ödeyerek bu alanda çalışmalarını sürdürmüştür.

¹⁶⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, **History of The Ottoman State, Society and Civilisation**, Türk Tarih Kurumu yayınları, İstanbul, 2001, s. 663

¹⁶⁸ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 158

3.1.2. Pamuklu Dokumacı Esnafı

Anadolu'nun farklı bölgelerinde pamuk yetiştirilip, dokumacılığı yapılmaktaydı. Tokat ve Amasya bölgesinde de pamuk yetiştiriciliğine ek olarak pamuk dokumacılığı yapılmaktaydı. Bu geleneksel dokumacılık 16. yüzyıldan beri yapılmakta olup, Tokat dokumaları tüm Anadolu'da ün yapmıştı. Kaftan, şalvar, zıbın ve daha pek çok dokuma yapılmaktaydı.¹⁶⁹ Trabzon'a gelen Gürün ve çevresi tüccarlarının terekelerinde birçok Tokat basmasının isminin geçmesi, Tokat'ta dokumacılığın yaygınlığını gösterir.¹⁷⁰ Fakat Tokat tüccarları Trabzon ile çok fazla ticari münasebette bulunmamışlardır. Anadolu'nun iç kısımları ve Batı Anadolu'yla ticari ilişkilerde bulunulmuştur. Dokumacılık Tokat'ın kırsal kesimlerine de yapılmaktaydı. Evlerde ki dokuma tezgahları kullanılmaktaydı.. yani bir dokuma atölyesinin olduğunu söylemek oldukça zordur. Hanelerin bunu bir geçim kaynağı olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Bu bize Tokat ve çevresinde tarıma dayalı bir ekonominin olduğunu gösterir.

3.1.3. Bakırcı Esnafı

19. yüzyılın yarısına gelindiğinde Tokat'ta dört adet bakır işleme tesisi yani kalhane bulunmaktaydı. Bu işlenen bakırlar imparatorluğun merkezine gönderilmesine rağmen, bir kısmı da iç piyasaya sürülmekteydi.¹⁷¹ İşlenen bakırlar Tokat bakır esnafı tarafından alınıp bir takım işlemlerden sonra iç piyasaya sürülmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya o kadar çok bakır ihracı yapılyordu ki, Tokat bakır eşya üreten esnaf bakır bulmakta güçlük çekmekteydi. Bu durum Bab-ı Ali'ye bildirilmiş ve bir ferman ile kendilerine yıllık 20.000 okka (25,6 ton) lık bir kontenjan ayrılması bildirilmiştir.¹⁷²

3.1.4. Doğramacı, Çıkırıkçı, Tarakçı Ve Duhancı Esnafı

Tokat'ta Doğramacı, Çıkırıkçı, Tarakçı ve Duhancı esnafının şeyhliğinin 1821

¹⁶⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **History of The Ottoman State, Society and Civilisation**, Türk Tarih Kurumu yayınları, İstanbul, 2001, s. 665

¹⁷⁰ Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Sarender Yayınları, İstanbul, 2005, s. 201

¹⁷¹ A. MKT. MHM. 380/61

¹⁷² A. MKT. DV. 104/12

tarihinde, Seyyid Hasan Alemdarda bulunmaktaydı. Şikâyet üzerine görevinden alındığı ve gerekli kovuşturmaların yapıldıktan sonra yeniden eski görevine devam ettiği bilinmektedir.¹⁷³ 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar görevinde kaldığı tahmin edilmektedir. Sonraki dönemlerde bu esnaf kolları azalmıştır. 19. yüzyılın sonuna doğru imparatorluğun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik zorluklar bir çok esnaf grubunun yok olmasına neden olmuştur.

3.1.5. Diğer Esnaf Kolları

Tokat'ta 19. yüzyılın başlarında yaklaşık 67 esnaf kolu bulunmaktaydı.¹⁷⁴ Bunların hepsini açıklamak mümkün olmadığından sadece isimlerini vermeyi yeterli gördük.

Abacı	Hallac
Aba dikici	Hamamcı
Aşçı ve kelleci	Tüccar hanı
Atar ve barutçu	Orta han
Bakırcı	Yükçü hanı
Bakkal	İpek boyacısı
Balmumcu	İpek bükücü karhanesi
Basmacı	Kadayıfçı
Berber	Döğülmüş kahve satan
Bezzaz	Kahvehane
Börekçi ve simitçi	Kasap

¹⁷³ Mehmet Beşirli, **Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat, 2005, s. 158

¹⁷⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 133

Çarıkcı	Kazancı
Çıkırıkçı ve düdükçü	Kazaz ve İpekçi
Çubukçu	Kebapçı
Çulha ve Kasarcılar	Keresteci
Dökmeci	Kiremitçi
Elvan boyacı	Kirişçi
Eskici	Kömür
Göncü	Kundakçı ve Kılınçcı
Hapaz	Kuyumcu ve Saatçi
Haffaf ve Dikici	Kürkçü ve Kalpakçı
Manav	Mizanda ipekçisi
Mumhane	Mutaf ve Mazman
Nalban	Nalçacı
Odun ve omca	Oturakçı
Pamukçu ve Çorapçı	Peştemalci
Saraç	Semerci, Palancı, Keçeci
Etenci	Şerbethane
Tabakhane	Tahmishane
Tamirci ve Kilitçi	Terzi

3.2. Ticaret Mekânları

Osmanlı'da hanlar çeşitli işlevleri yanında ticareti geliştirmek için de örgütlenmiş yapılardır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar etkilerini yitirmemişlerdir. Osmanlı devletinin ağır savaş koşulları, bozulan ekonomi bu hanların ticari önemini azaltmıştır. Tokat'ta, Yağcıoğlu Hanı, İhtisab Hanı, Basmacılar Hanı, Voyvoda Hanı, Katip Hanı, Paşa Hanı, Ebubekir Ağa-zade Hanı, Sulu Han, Yılanoğlu Hanı ve Deveciler Hanı bulunmaktadır.

3.3. Ekonomik Faaliyetlerin Denetimi

Kentlerin en önemli özelliklerinden birisi de değiş-tokuş merkezi olmalarıdır. Bunun sonucunda kentte geçimlerini çeşitli tarım araç ve gereçleriyle, günlük yaşamın gerektirdiği eşyayı yapmakla sağlayan bir kitle bulunmaktadır. Bunlar arasında üretici ve tüketici kent halkı arasında aracılık yapanlar, kamu görevlileri, eğitim-öğretim kurumlarında çalışanlar, askerlerde kentlere yerleşmişlerdir.

3.3.1. İhtisap

Osmanlı Devletine diğer İslam devletlerinden geçmiş olan ihtisap ve muhtesiplik, şehirde bulunan esnafı ve zanaatkârı denetleyip, karşılığında devlet için belirli kurallara göre vergi toplayan eski bir kurumdu. Bu vergi grubuna genellikle “İhtisab Ruusumu” denilen bu vergi grubu kırkta bir oranında alınmış daha sonra bu oran değişmiştir. Buna göre, şehirde mevcut bütün dükkanlar, han ve hamamlar, kahvehane, değirmen ve benzeri iş yerleri ile Pazar ve panayırılarda satılan canlı hayvan, buğday, arpa gibi dahil olmak üzere alınıp satılan bütün emtiadan vergi alınacaktı.¹⁷⁵

3.3.2. Esnaf Örgütleri

Anadolu'da Selçuklulardan itibaren görülen loncalar, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüştür. Loncaların imal ve satma hakkına özellikle sahip olması hem devlet, hem de esnaf için faydalıydı. Bazı lonca başları

¹⁷⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.121, 122

vergilerin toplanıp hazineye devredilmesine yardımcı oldular. Loncaların bütün üyeleri aynı dinden olmayan ve eşitliği kabul etmeyen cemiyetlerdi. Üyeleri genellikle erkekti, fakat kadın işçilerde istihdam ediliyordu. Başta İstanbul olmak üzere birçok Anadolu kentinde durum böyleydi.¹⁷⁶ Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında gayri Müslimlere tanınan ticari haklarla kent ekonomilerinde Müslim tebaanın önüne geçmişlerdi. Kısaca loncalarda Müslim tüccar kadar Gayri Müslim tüccarda bulunmaktaydı.

3.3.3. Narh

Kentlerde yöneticileri, halk ve esnafı yakından ilgilendiren en önemli sorunların başında günlük gereksinimlerin karşılanması gelmekteydi. Ulaşım zorlukları, büyük doğal afetler, uzun süren savaşlar kent halkını güç durumda bırakabilmekteydi. Teme ihtiyaç maddelerinin uygun fiyatlardan satılması yöneticilerin başlıca göreviydi. Anadolu'nun bütün kentlerinde narh uygulaması yapılmaktaydı. Bütün esnafa yılda iki kere belirlenen fiyat listesi verilir ve buna uyulması istenirdi. Her ürünün değeri ayrı ayrı tutulurdu. Narh konduktan sonra esnafın uyup uymadığı sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Hem idari makamlar hem de loncalar tarafından denetlenirdi.¹⁷⁷ Tokat bölgesinde belirlenen narh ile meyve ve sebze fiyatları 1884 yılı Temmuz ayına göre şu şekilde belirtilmiştir.¹⁷⁸

Erik	bir okkası	4 para
Kiraz		12 >>
Elma	>>	8 >>
Armut	>>	10 >>
Şeftali	>>	10 >>
Ayva	>>	20 >>

¹⁷⁶ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 1004

¹⁷⁷ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.126

¹⁷⁸ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Barış Matbaası, Tokat, 1973, s. 43, 44

Zerdali	>>	10 >>
Üzüm	>>	8 >>
Kızılıcık	>>	4 >>
Vişne	>>	9 >>
Fasulye	>>	9 >>
Bakla	>>	8 >>
Bamya	>>	30 >>
Sarımsak	>>	50 >>
Kabak	>>	3 >>
Patlıcan	>>	1 >>
Patates	>>	15 >>
Lahana	>>	5 >>
Soğan	>>	5 >>
Domates	>>	4 >>
Havuç	>>	5 >>
Bostan	>>	6 >>

Tokat bölgesinde belirlenen narh ile bazı eşya fiyatları 1894 yılı itibariyle şu şekilde belirtilmiştir.¹⁷⁹

<u>Yılı</u>	<u>Sayısı</u>	<u>Kuruşu</u>
1898	1 amale günlüğü	4

¹⁷⁹ Halis Turgut Cingilioğlu, **Osmanlılar Zamanında Tokat**, Barış Matbaası, Tokat, 1973, s. 45

>>	1 postal	13
>>	1 fincan	1
1900	1 rublağı buğday	6
>>	1 çorap	1.20
>>	1 kibrit	1.10
>>	1 okka sabun	1
1902	1 evin yıllık icarı	1200
>>	1 kahvehanenin yıllık icarı	450
>>	1 dükkânın yıllık icarı	240
>>	1 teneke gaz yağı	18
>>	1 okka rakı	8
1903	5 yük odun	8.20
>>	1 batman tuz	5.20
>>	1 okka zeytinyağı	9
>>	3 okka prinç	7.20
>>	1 okka tütün	7

3.4. Dış Ticaret

Tokat, pamuk, basma ve bakırcılık alanında yaptığı üretimle yurt dışına ihraç yapan kentler arasında yer almaktaydı. Pamuklu dokumada, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar, Tokat basmaları önemli bir yere sahipti. Tokat'ta üretilen dokumalar, Samsun ve Ünye limanlarına çıkarılır oradan Karadeniz'in kuzeyine

Kırım'a gönderilirdi. Deniz yoluyla İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya taşınırdı.¹⁸⁰ Tokat'ta üretilen dokumaların bir kısmı da kara yolu ile iç bölgelere gönderilmekteydi. Dokumacılığın Tokat'ın büyümesinde çok önemli olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın sonuna doğru bu alanda bir gerilemenin olduğu bilinmektedir. Tokat'ın diğer önemli ihraç ürünü de bakırdır. Tokat'ta bulunan bakır işleme merkezi yani kalhaneler 17. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir tempo ile çalışmaya başlamıştır. Tokat'a bakır çeşitli merkezlerden getirilmiştir. Anadolu'da en önemli bakır madeni tesisi Ergani yöresindeki tesistir. Ergani yöresindeki ham bakır cevheri Tokat'a taşınarak işlenmiştir.¹⁸¹ Tokat kalhanesinde işlenen bakırın bir kısmı Samsun limanlarından İstanbul'a bir kısmı da, Fırat nehri, Birecik, Halep ve İskenderun yolu ile İngiltere'ye gönderilmiştir.¹⁸²

3.5. Vergiler

Bilindiği gibi Osmanlı imparatorluğunda halk, iki kurala göre vergilendirilmişti. İlki şerr-i vergiler, diğeri ise örfi vergilerdi. Şerri vergiler, "Tekalif-i şerriye" diye adlandırılan bu vergiler, öşür, resm-i çift, resm-i agnam gibi vergileri kapsamaktaydı. "rusumu Örfi" denilen örfi vergiler ise, cürum, bennak, mücerret gibi vergileri kapsamaktadır. Anadolu'da kentlilerin ödedikleri başlıca vergiler; ihtisap rüsumu, iane-i cihadiye, avarız ve nüzul vergisi, imdad-ı hazeriye, imdad-ı seferiyedir. Bu vergi çeşitlerinden ihtisap vergisi, kent merkezlerindeki ticaretle doğrudan ilişkili olduğundan Tokat'ta alınan ihtisap vergileri işlemeyi uygun gördük. Tanzimat döneminde Tokat esnafından alınan ihtisap vergisi şöyledir.¹⁸³

¹⁸⁰ Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Sarender Yayınları, İstanbul, 2005, s. 201

¹⁸¹ A. MKT. MHM. 77/60

A. MKT. MHM. 71/34

¹⁸² A. MKT. MHM. 380/61

¹⁸³ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara, s. 133, 134, 135

Esnaf Grubu	Âdeti	Günde Ödenecek Vergi	Toplam Para
Abacı	26	10	260
Aba dikici	30	5	300
Aşçı ve Kelleci	3	1	3
Atar ve Barutçu	43	3	129
Bakırcı	14	2	28
Bakkal	29	4	116
Balmumcu	1	2	2
Basmacı	39	10	390
Berber	40	2	80
Bezzaz	42	3	126
Simitçi ve Börekçi	11	3	33
Çarıkçı	28	1	28
Çıkrıkçı Düdükcü	ve 14	1	14
Çubukçu	7	1	7

Çulha ve Kasarcı	38	2	76
Dökmeci	7	1	7
Elvan Boyacı	8	3	24
Eskici	40	1	40
Göncü	4	1	4
Hallac	40	2	80
Habbaz	10	3	30
Hamamcı	16	4	64
Tüccar Hanı	5	30	150
Orta Han	2	20	40
Yükçü Hanı	8	10	80
İpek Boyacısı	6	2	12
Kadayıfçı	6	1	6
Urgancı	24	2	48
Kahvehane	33	4	132
Kalaycı	14	2	28

Kasap	5	4	29
Kazancı	55	12	660
Kazaz ve İpekçi	87	2	174
Kebapçı	10	2	20
Keresteci	3	3	9
Kiremitçi	6	3	18
Kirişçi	5	2	10
Kömür	1	8	8
Kundakçı ve Kılınççı	10	1	10
Kuyumcu ve Saatçi	17	2	34
Kürkçü ve Kalpakçı	12	1	12
Manav	17	2	34
Mumhane	1	5	5
Nalbant	20	2	40
Odun ve Omca	1 (Araba)	4	4

Pamukçu ve Çorapçı	20	2	40
Terzi	50	2	100
Tamirci ve Kilitçi	41	2	82
Tabakhane	7	10	70
Tuzcu, Kürekçi	15	2	30
Tütüncü	48	2	96
Satenci	22	2	44

Tanzimat döneminde alınan bu vergiler bir müddet sabit kalmıştır. Kırım savaşı (1854-56) ve sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ağır ekonomik bunalımlara girmiş ve tüm Anadolu kentlerinde hızlı bir enflasyon görülmüştür. Ayrıca alınan vergiler artmıştır. Birçok Anadolu kentinde birçok iş bölümü ortadan kalkmıştır.

3.6. Tokat İç Gümrüğü

17. yüzyıldan itibaren büyük bir ticari ve sanayi gelişme gösteren Tokat, yol kavşakları üzerinde bulunmasından dolayı büyük bir ekonomik potansiyele sahip olmuştur. Sırf iç ticareti vergilendirmeye yönelik gümrük teşkilatı Bursa, Şam, Halep, Bağdat gibi çok büyük ticaret merkezi olan kalabalık şehirlerde bulunuyorlardı. Tokat'ın bu şehirlere yaklaşan bir ekonomik büyüme gösterdiği aşikârdır. Bu bakımdan 1708 yılında Tokat, iç gümrük merkezlerinden biri durumuna gelmiştir.¹⁸⁴ Genellikle büyük şehirlerde kurulan gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile köyleri içine alan bir daire teşkil ederdi. Dışarıdan gelen mal, eğer şehrin içine girecekse gümrüklendirilirdi. Transit geçecekse, sadece bağ alınmakla yetinilirdi. İç

¹⁸⁴ Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat, s. 37

gümrüklerde, 1840'tan itibaren % 12 üzerinden alınmakta olan verginin, 1861'de imzalanan ticaret anlaşmalarında % 8 düşürülmüştür. Bu tarihten itibaren yerli sanayiye korumak üzere tanınan gümrük muafiyetleri genişletilmiş, yaygınlaştırılmış ve nihayet 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Mehmet Genç, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 202

SONUÇ

Hititler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar gibi birçok medeniyetin hâkimiyetinde bulunmuş olan Tokat, Anadolu Beylikleri dönemine gelindiğinde Melik Ahmet Danişment Gazi tarafından 1080 yılında fethedilerek hızla Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başlamıştır. Nihayet Yıldırım Beyazıt 1396 yılında Tokat ve çevresini Osmanlı sınırlarına katmıştır. Nüfusun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bu bölgede Türklerle farklı etnik gruplar yüzyıllardır bir arada yaşamıştır. Fakat 19. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti birçok alanda eski gücünü kaybetmeye başladığı için Doğu Anadolu bölgesinde sosyal bunalımlar yaşanmaya başlandı. Kafkaslarda uzun süren savaşlar ve Rusların baskıları sonucu Kafkas milletleri Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. Tokat ve çevresine de yapılan bu göç hareketleri bölgede bulunan yerleşik halkları olumsuz yönde etkilemiştir. Sosyal alanlarda bu karışıklıklar ülke dışına göç edilmesine dahi neden olmuştur. Bu sosyal bunalımların en büyüğü Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan Ermeni olaylarıdır. 19. Yüzyılın son çeyreğinde Tokat'ta Ermeni olaylarının çıkmasında batılı devletlerin desteğinin yanı sıra Rusya'nın Kafkaslardaki ihtilal fikirlerini yayması da etkili olmuştur. Bu dönemde Tokat'ta Türkler ve Ermeniler arasındaki gerginlikler artmaya başlayınca Osmanlı Devleti tarafından bir takım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Tokat'a imparatorluk merkezinden bir Tahkik Heyeti gelmiş ve olayları yerinde gözlemlemiştir. Ermeni olaylarını yapanlar tevkif edilmiş, suçlular cezalandırılmışlardır. Özellikle Ermeni olaylarının dış basında geniş yankı uyandırması Osmanlı Devletini dış politikada zor duruma düşürmüştür. Ermeni olayları yeni Türk devletinin kuruluşuna kadar devam etmiştir.

17. 18. Yüzyıllarda diğer Anadolu şehirlerine nazaran Tokat, hızlı bir büyüme göstermiştir. Tokat'ın büyümesinde yalnız ulaşım yolları üzerinde olması değil aynı zamanda bakır işletme tesislerinin aktif halde işletilmeye başlaması da etkili olmuştur. 19. Yüzyılda Bakır işletme merkezleri, Tokat'ı bir ticaret merkezi haline getirmişti. Ergani'den getirilen ham bakır Tokat kalhanelerinde işlenmekteydi. Daha sonra bir kısmı Samsun limanlarından deniz yolu ile bir kısmı ise kara yolu ile imparatorluk merkezine taşınmaktaydı. Burada işlenen bakır iç piyasaya da

sürülmekteydi. 19 yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti bakır ihtiyacını kendi imalatından daha ucuza Avrupa'dan karşılamaya başlamıştır. Böylece kalhaneler bu yüzyılın sonunda kapatılmak zorunda kalmıştır. Tokat sadece bakırcılıkta değil ayrıca “Tokat Basmalarıyla” da tüm Osmanlı coğrafyasına ismini duyurmuştur. Tokat dokumaları Samsun limanlarından Karadeniz'in kuzeyine oradan da Avrupa'ya kadar geniş bir sahaya ihraç edilmekteydi.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

BOA. A. DVN. 67/98

BOA. A. MKT. DV. 104/12

BOA. A. MKT. MHM, 3/84, 71/34, 77/60, 376/13, 379/88, 380/61, 384/97, 388/77, 436/44, 523/1, 531/10, 724/10

BOA. A. MKT MVL, 35/42, 62/55, 115/100

BOA. A. MKT NZD, 127/52, 129/64

BOA. A. MKT UM, 55/72, 62/31, 90/23, 207/22, 439/1, 439/2, 444/80

BOA. CSM, 19/976

BOA. DH. MKT. 303/40, 1717/110, 1438/75, 1464/16, 1563/2, 1717/110, 1718/37, 577/62, 1875/64

BOA. HR. SYS. 2743/31, 2743/40, 2743/30, 2853/33, 2853/35, 2853/37, 2853/47

BOA. YA. HUS. 329/46, 3750

BOA. YA. RES. 549

BOA. Y. MTV. 157/78

BOA. Y. PRK. A, 11/45

BOA. Y. PRK. BŞK. 45/33, 52/31, 52/68

BOA. PRK. EŞA. 26/85

BOA Y. PRK. HR 23/96, 24/1

BOA. Y. PRK. UM. 15/86, 29/61, 30/58, 37/54

KİTAPLAR

ALP, Sedat (1979), *Maşat Höyükte Keşfedilen Tabletler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

ASARKAYA, Halis (1941), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: Tokat Matbaası

AYGÜN, Necmettin (2005), *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul: Sarender Yayınları

BELLİ, Oktay (1993), *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul: Sandez Yayınları

BEŞİRLİ, Mehmet (2005), *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi Tokat (1771-1853)*: Türk Tarih Kurumu Yayınları

CİNGİLLİOĞLU, Halis Turgut (1973), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: Barış Matbaası

ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

GAZİGİRAY, A. Alper (1982), *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları

GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları

GÖDE, Kemal (1987), *XIV. yüzyılda Eratnalılar Hâkimiyetinde Tokat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

GÖYÜNÇ, Nejat (2005), *Türkler ve Ermeniler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2001), *History of The Ottoman State, Society and Civilisation*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu yayınları

İNALCIK, Halil (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1924)*, İstanbul: Eren Yayınları

KARAMAN, Fikri (2003), *Sivas-Tokat Tozanlı Kazası*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları

KARAL, Enver Ziya (1943), *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

KARAL, Enver Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

KRIKORIAN, Mesrob K (1977), *Armenians In The Service Of The Otoman Empire 1860-1908*, London: Türk Tarih Kurumu Yayınları

KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1976), *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

LEWIS, Bernard (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

METİN, Halil (1992), *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

ÖZCAN, Tuğrul (2007), *II. Abdulhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydena Gelen Ermeni Olayları*, İstanbul: Akis Yayınları

PAMUK, Şevket (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul: Naren Yayınları

SAHİLLİOĞLU, Halil (1965), *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

TIZLAK, Fahrettin (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

TURAN, Osman (1984), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları

URAS, Kemal (1976), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları

YAŞARBAŞ, Enver (1984), *Ermeni Terörünün Tarihçesi*, İstanbul: Petek Yayınları

YAVİ, Ersal (1996), *Tokat*, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası

YÜCEL, Yaşar (1979), *Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti (1344-1398)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları

MAKALELER

AÇIKSES Erdal (2002), “A Short Assessment Of Turkish-American Relations (1830-1930)”, *Turks*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 4: 167-177

AYDIN Dünder (1985), “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 285-291

BAYRAM Mikail (1986), “Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat Valiliği Şeyhülislam Araştırma Merkezi Yayınları, s. 30-38

ENGİN Vahdettin (2001), “Sultan II. Abdülhamit’e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, s. 115-132

ERCAN Yavuz (1985), “Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 224-227

ERDEM Sargon (1986), “Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 11-17

GENÇ Mehmet (1988), “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 140-170

GÖKBİLGİN M. Tayyip (1974), “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 400-413

HALAÇOĞLU Yusuf (2000), “Colonisation And Inhabitation”, *Otoman Civilisation*, Yeni Türkiye Yayınları, s. 577-583

KARACA Ali (2001), “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne bir çözüm projesi ve reform müfettişliği (1878-1895)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, s. 9-90

KODAMAN Bayram (1986), “XX. Yüzyılın Başında Sivas vilayeti”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Türk Tarih kurumu Yayınları, s. 170-174

KODAMAN Bayram (2001), “Abdülhamit ve Paul Terziyan”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, s. 105-114

KOPRAMAN Kazım Yaşar (1987), “Evliya Çelebi Seyehatnamesine Göre Tokat Şehri”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 38-57

KURAT Yuluğ Tekin (1984), “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 227-242

MELİKOĞLU Merdin Yılmaz (1987), “Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihinde Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 23-30

OĞUZOĞLU Yusuf (1984), “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 215-270

ÖZKAYA Yücel (1984), “Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Durumu”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 149-158

ÖZVAR Erol (2002), XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş, *XIII. Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları

PAMUK Şevket (2002), İstanbul ve Diğer Osmanlı Kentlerinde Fiyatlar(1469-1914), *XIII. Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 103-127

SAYDAM Abdullah, “The Migrations From Caucasus And Crimean And The Otoman Settlement Policy (1856-1876)”, *Otoman Civilisation*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, c. 2 : 584-592

SEVİM Ali (1985), “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 67-74

SÜMER Faruk (1970), “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 113-121

SÜMER Faruk (1989), “Selçuklular Devrinde Türkiye’de Madenler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 160-164

ŞİMŞİR Bilal N. (1984), “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 19-124

TIZLAK Fahrettin (1996), “Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Belleten*, C. LIX, Türk Tarih Kurumu Yayınları s. 643-659

YILDIZ Hakkı Dursun (1985), “X. Yüzyılda Türk-Ermeni münasebetleri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 29-51

YILMAZ Mehmet (2000), “Policy Of Immigrant Settlement Of The Otoman State In The 19th Century”, *Ottoman Civilisation*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 2 : 594-607

WITTEK Paul (1969) (çev. Mihin Eren), “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 193-240